

BOLETIN

DE LA

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CVLTVRA

Tomo LXXXI • Enero-Junio 2005 • Cuad. I-II

Arco de Cabanes. Observaciones críticas (1866), informe manuscrit de Félix Ponzoa Cebrián conservat a l'arxiu de la Real Academia de la Historia. Una aproximació a l'arqueologia castellonenca en el segle XIX.

I. Introducció

Entre la nombrosa documentació que el *Gabinete de Antigüedades* de la *Real Academia de la Historia* (RAH) custòdia en el seus arxius¹, hi ha un important nombre de documents que tracten del Patrimoni Arqueològic Valencià. Els índexs d'aquesta valuosa documentació han estat publicats en els darrers anys: els de la *Comisión de Antigüedades* (Mora i Tortosa, 2001), *Antigüedades e Inscripciones 1748-1845* (Cebrián, 2002) i *Documentación General* (Cebrián, en premsa). De més a més, tota la documentació ha estat digitalitzada i editada en sengles DVD per la RAH (Almagro i Maier, 2003) i posada a disposició dels interessats en el portal *Antigua. Historia y Arqueología de las civilizaciones* de la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. Aquest ingent esforç ha estat de gran importància per als estudiosos de la història de l'Arqueologia, ja que ens ha permès conèixer de primera mà nombrosos expedients, informes, estudis, etc, sobre monuments i troballes que fins ara ens resultaven desconeguts o difícilment accessibles. La documentació referida al País Valencià és fonamental per al coneixement de la història de l'Arqueologia, i una part tracta de les comarques de Castelló. En homenatge a qui va ser professor meu en l'antic Col·legi Universitari de Castelló i després company de treball en la també desapareguda Escola de Formació del Professorat d'EGB de la nostra ciutat, el Dr. José Sánchez Adell, vull presentar ací l'estudi d'un d'aquests documents que tracta sobre el que possiblement és el monument més emblemàtic del període romà en les nostres terres, l'Arc de Cabanes².

1. Sobre el *Gabinete de Antigüedades* de la RAH, vegeu: Almagro (1999).

2. Sobre aquest monument, vegeu l'estudi més recent: Abad i Arasa (1988) i Arasa i Abad (1989).

II. Els estudis arqueològics a Castelló en el segle XIX

En les primeres dècades del segle XIX el desenvolupament científic a Espanya es veu interromput per la guerra de la Independència (1808-1812) i les crisis polítiques i econòmiques subsegüents, que van provocar un col·lapse general en la societat espanyola, del qual va anar recuperant-se molt lentament. Els treballs arqueològics segueixen a partir d'aquest moment una doble direcció: la tradició antiquarista i l'inici dels estudis prehistòrics. La primera representa una línia de treball continuïsta centrada en l'anàlisi de les fonts literàries, els monuments, l'epigrafia i la numismàtica, i està representada per diverses institucions com la mateixa *RAH* i altres de caràcter privat que promouen les més destacades figures de l'època, com la *Sociedad Numismática Matritense* (1837), la *Sociedad Arqueológica* (1840) i la *Academia Española de Arqueología* (1844).

La segona naix a partir del gran auge que experimenten la geologia i la paleontologia. Fruit de l'interés de l'administració per relançar la indústria minera, en 1825 es crea la *Dirección General de Minas* i en 1836 comença a funcionar la *Escuela Especial de Minas y del Cuerpo de Ingenieros*. Tant l'Escola com el Cos d'Enginyers tindran una influència decisiva en els primers estudis sobre Prehistòria a Espanya. En aquesta línia, l'administració decideix potenciar els estudis geològics, el que es plasmarà en dos fets importants: la creació en 1849 de la *Comisión del Mapa Geológico de Madrid*, a la qual seguiran les de la resta de províncies; i la dotació de la primera càtedra de Geologia i Paleontologia a la Universitat Central de Madrid en 1852. Aquesta va ser ocupada pel valencià Juan Vilanova y Piera (Alcalà de Xivert, 1821 - Madrid, 1893), que havia estudiat Medicina i Ciències a la Universitat de València i després va ampliar estudis a Freiburg (Alemanya) i altres països europeus, on va conèixer els més importants geòlegs del moment i va participar de les discussions que suscitaven les troballes prehistòriques (Salavert *et alii*, 2003). Vilanova és qui publica a Espanya la primera notícia sobre l'home fòssil en 1861 i és l'autor del primer llibre dedicat a aquesta qüestió (Vilanova, 1872). D'aquesta manera, en la dècada de 1860 s'inicien a Espanya les exploracions en jaciments prehistòrics, apareixen les primeres publicacions i es creen entitats que tenen entre els seus fins l'estudi de la Prehistòria (Ayarzagüena, 1992). Una de les primeres va ser la *Sociedad Antropológica Española* (1865), entre els fundadors de la qual es trobaven Casiano del Prado i el mateix J. Vilanova y Piera. Una altra va ser la *Sociedad Prehistórica Española* (1868), fundada també per Vilanova i, entre altres, J. Amador de los Ríos. És també en aquesta dècada quan apareixen les primeres publicacions científiques sobre prehistòria.

En la segona meitat del segle XIX, el desenvolupament d'una burgesia cada vegada més poderosa econòmicament i interessada per l'art i la cultura donarà lloc a l'aparició d'unes noves necessitats socials i culturals relacionades amb el Patri-

moni Històric³. Aquestes qüestions afecten a l'excavació, conservació, protecció i divulgació del Patrimoni Arqueològic, un tema que comença a preocupar cap a mitjan de segle fonamentalment a conseqüència de la Desamortització de Mendizábal, l'expoli de béns arqueològics i la seua venda a l'estranger. Reflex d'aquesta situació és la importància que assoleixen determinades qüestions com la realització d'excavacions, enteses quasi únicament com un mitjà per a la recuperació d'objectes arqueològics⁴. Des de la seua constitució en 1844, el control sobre les excavacions l'exerceixen les *Comisiones Provinciales de Monumentos*. Amb aquestes es creen els *Museos Provinciales*, que tenien la finalitat inicial de conservar els béns recuperats en el procés de desamortització. Més endavant, la creació del *Museo Arqueológico Nacional (MAN)* en 1867, inaugurat l'any 1871 amb una sala de prehistòria (Marcos Pous, 1993), esdevindrà el model d'un nou concepte de museu amb el qual les antiguitats deixen de ser exclusives dels gabinets de les acadèmies o societats científiques, dels erudits i col·leccionistes particulars, per a permetre la seua contemplació a tot el públic en general. La segona meitat del segle XIX, però, és l'època d'auge del col·leccionisme privat, i en aquest context cal situar el procés de privatització d'una part important del patrimoni moble. D'altra banda, aquest auge també propiciarà l'aparició en el mercat d'art de peces falses que els col·leccionistes –en ocasions tan àvits com ignorants– adquireixen sense rigoroses comprovacions.

Al País Valencià, l'auge dels estudis arqueològics en la segona meitat del segle XIX es va plasmar en la fundació de la *Sociedad Arqueológica Valenciana (SAV)* l'any 1871, creada per diversos membres de la *Sociedad Económica de Amigos del País* de València. La seua activitat s'inscriu en la tradició d'antiquaris i col·leccionistes. La SAV va reunir en les seues memòries totes les troballes d'interés que es van realitzar fins al 1881, quan les seues activitats comencen a declinar⁵. Tot i que José Vilanova y Piera, germà de l'il·lustre geòleg i prehistoriador Juan Vilanova y Piera, va introduir els estudis prehistòrics entre els seus objectius, els únics membres de la Societat que s'hi dedicaven –ell mateix i Nicolás Ferrer y Julve– mantenien postures contràries a l'evolució i clarament antidarwinistes (Goberna, 1981, 582-583). Amb tot, serà la mateixa SAV la que publicarà el primer estudi sobre l'excavació d'un jaciment prehistòric valencià en 1873, el redactat per l'enginyer militar S. Moreno Tovillas *Apuntes sobre las estaciones prehistóricas de la Sierra de Orihuela*, que tracta de la Cova de la Roca i el poblat de San Antón (Anònim, 1873, 14-19). L'informe intentava presentar una estratigrafia, anava acom-

3. Sobre aquest període a la ciutat de Castelló de la Plana, vegeu els treballs d'Aguirre (1976) i Martí (1985).

4. Tortosa i Mora (a Almagro i Maier, 2003, 97-98).

5. Aquesta entitat ha estat estudiada per Goberna (1981) i recentment per Papí (2002 i 2004), que en el primer d'aquests treballs fa una anàlisi dels estatuts i en publica el llistat dels socis.

panyat d'una anàlisi geològica del terreny i de més de cent dibuixos de materials arqueològics (Goberna, 1981, 587-588). Seguirà l'excavació i estudi de la Cova de les Llometes d'Alcoi per part del també enginyer Enrique Vilaplana Juliá, que en 1884 va redactar un informe en col·laboració amb Juan Vilanova que constitueix un dels primers treballs científics realitzats sobre un jaciment prehistòric al País Valencià (Goberna, 1985, 24-25).

D'altra banda, l'any 1878 es va organitzar la primera exposició arqueològica a València (Goberna, 1981, 592-593). Inspirats en l'Exposició Antropològica i Etnogràfica de París d'aquell mateix any, els membres de la SAV van reunir objectes de les seues col·leccions particulars i, en col·laboració amb l'ajuntament, la universitat i altres institucions, la van organitzar als claustres del col·legi del Corpus Christi, en el marc de les festes per l'enllaç matrimonial del rei Alfonso XII, publicant un catàleg de les peces exposades (Anònim, 1878).

Pràcticament fins a la dècada de 1860 les úniques notícies arqueològiques sobre la província de Castelló apareixen esmentades en obres de caràcter regional o nacional. Entre les primeres es troba la memòria de A. Valcàrcel sobre les *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia* enviada a la RAH en 1805, que no veuria la llum fins a 1852 quan va ser editada per A. Delgado. La seua preparació respon a un projecte de gran abast que va emprendre la RAH en 1754 per iniciativa de P. Rodríguez Campomanes, acadèmic supernumerari, amb el qual pretenia recopilar totes les inscripcions d'Espanya. L'acadèmic A. Valcàrcel va ser l'encarregat de portar-lo a terme en el territori de l'antic Regne de València. Es tracta d'una mena de diccionari de les poblacions valencianes d'on l'autor va tenir notícia de l'existència d'antiguitats, la primera obra estrictament arqueològica d'àmbit valencià. Poc posterior és el llibre del viatger francès A. Laborde (1806), que aplega algunes interessants notícies arqueològiques de localitats castellonenques. En la dècada següent se situa la publicació del descobriment del jaciment existent a la Muntanyeta dels Estanys (Almenara) per part del cronista de València B. Ribelles (1820), i la polèmica consegüent amb V. Pla Cabrera (1821) per la titularitat del descobriment. Des d'un primer moment, i seguint la notícia de Polibi sobre els fets que van tenir lloc en aquesta zona en el curs de la segona guerra púnica, aquestes ruïnes es van identificar amb un temple de Venus, interpretació que encara perdura. Tant les publicacions com la polèmica esmentada van tenir lloc a la ciutat de València, sense que els autors castellonencs s'assabentaren de la seua existència⁶. En 1832, J. A. Céan publica el seu *Sumario de las antigüedades romanas*, on aplega totes les notícies arqueològiques conegudes fins aleshores. Diverses notícies arqueològiques i nombroses disquisicions filològiques conté el diccionari de M. Cortés

6. L'excepció seria el rector d'Almenara J. B. Figois, informador dels dos autors, qui l'any 1818 va presentar una memòria a la *Sociedad Económica de Amigos del País* de València, malauradament extraïda (Chabret, 1888, II, 21, nota 1). Sobre aquest jaciment, vegeu: Arasa (1999).

(1835-36), i més ponderat resulta el de P. Madoz (1848-50). Totes dues són obres de recopilació que no afegeixen sinó alguna confusió a la informació ja coneguda.

Cap a la meitat del segle, l'interés local per les antiguitats era pràcticament in-existent, fins al punt que importants troballes com les del plom del Pujol de Gasset (Castelló de la Plana) en 1851 o el cap de l'emperador Adrià de Borriol en 1852 són publicades abans per autors estrangers: el primer per Lorichs (1852, I, 202-205, lám. LXXXI, nº 1) i el segon per Hübner (1862, 290), i no apareixen en la bibliografia local més que dècades després. Amb la Crònica de A. Miralles del Imperial (1868) comença la sèrie d'obres de caràcter comarcal i provincial i dens suport erudit que, població per població, reuneixen allò que els autors consideren més destacat de cadascuna, incloses les troballes arqueològiques. En aquesta línia, però de rails estrictament locals, és la monumental obra de J. Segura (1868) *Morella y sus aldeas*, amb diverses notícies de la comarca dels Ports. Segueix el llibre de B. Mundina (1873), l'anunci del que seran les grans cròniques de la Restauració. El més significatiu dels historiadors d'aquesta època és sens dubte el bibliotecari J. A. Balbás (Alacant, 1843 - Castelló de la Plana, 1903), que amb el seu *Libro de la provincia de Castelló* (1892) reuneix un gran volum d'informació, en ocasions sobre fets d'interés arqueològic que coneixia de primera mà⁷. La més representativa d'aquest tipus d'obres és la monumental *Geografía* dirigida per R. Carreras i elaborada, en el volum corresponent a la província de Castelló, per C. Sarthou (s. a.) en col·laboració amb R. Huguet i publicada ja a principis del segle XX (1913). Totes dues contenen informació sobre alguns dels assumptes arqueològics de major interés de l'època per raó que els seus autors van ser secretaris en moments diferents de la *Comisión Provincial de Monumentos* i, com a tals, en van participar directament en les activitats i en van tenir accés a l'arxiu, amb la qual cosa les seues referències han esdevingut testimonis valuosíssims pel fet que aquest va desaparèixer. De les acaballes de segle és un altre descobriment important en l'arqueologia romana castellonenca, la vil·la de Benicató (Anònim, 1888), que amb el temps esdevindrà el primer jaciment d'aquesta època excavat amb extensió.

La troballa del plom ibèric de Castelló de la Plana l'any 1851, tot i que va passar desaperebuda entre els estudiosos valencians, pot considerar-se el primer graó del procés d'acumulació d'evidències que permetrà la caracterització de la cultura

7. La figura d'aquest historiador d'idees republicanes i vocació política és de gran importància en les darreres dècades del segle XIX; vegeu: Hidalgo (2000-02). Balbás arriba a Castelló l'any 1866, el 1876 és secretari de la *Comisión Provincial de Monumentos*, en 1880 és nomenat membre de la *Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, en 1881 cronista de la ciutat i en 1889 és membre corresponent de la *RAH*. Altres obres històriques de l'època són les d'Aguilar (1890), de caràcter comarcal, Llístar (1887) i Bellver, aquesta publicada per capítols al diari *El Clamor de Castellón* (1888-89). La major part dels historiadors d'aquesta època, que poden enquadrar-se en l'escola romàntica, són republicans o d'ideologia liberal-progressista, com el mateix Balbás, Llístar, Bellver, Del Cacho, etc. Vegeu: Viciano (1995, 41-43).

ibèrica⁸. Aquesta és la primera inscripció ibèrica sobre làmina de plom i un dels textos més extensos en aquest alfabet. Seguiran altres troballes destacades de l'art ibèric en territori valencià com el tresor de Xest (1864), l'esfinx d'Agost (1893) i finalment la dama d'Elx (1897), el descobriment de la qual s'accepta com la data emblemàtica de l'inici del reconeixement europeu d'aquesta nova cultura. Aquest segle és prolix en troballes ibèriques a Castelló, com les del terme municipal d'Alcalà de Xivert, on es trobaran diverses necròpolis i dues inscripcions, i la del Mas de Caperó de Traiguera en 1850, que esmenta Mundina (1873, 587). Pel que fa a la cultura romana, els principals assumptes que acapararan l'atenció dels estudiosos seran les troballes epigràfiques i numismàtiques, els monuments com l'Arc de Cabanes, les ruïnes de la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara donades a conèixer el 1820 i atribuïdes a un temple de Venus, la ciutat romana existent a la Moleta dels Frares de Forcall donada a conèixer el 1876 i identificada amb *Bisgargis*, i la via Augusta, de la qual serà Mundina (*Ibid.*) qui done a conèixer l'existència d'un dels *umbones* o vorades al camí de Tortosa de Traiguera.

A continuació repassaré les actuacions més destacades de les principals institucions públiques i privades que en aquest segle i en l'àmbit estrictament provincial i regional van tenir un especial protagonisme en tot allò referent al Patrimoni Arqueològic: la *Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos* i la *Sociedad Arqueológica Valenciana*; així com dels dos tipus d'activitats més significatives que hi podem individualitzar: el col·leccionisme d'antiguitats i les excavacions arqueològiques.

La *Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos*

L'any 1837, el primer ministre liberal J. Álvarez Mendizábal va crear les *Comisiones de Enajenación* per a reunir els quadres, llibres i manuscrits dels convents desamortitzats. En 1837 aquestes van ser transformades en *Comisiones Científicas y Artísticas* amb la finalitat de, a més a més de continuar arplegant i seleccionant objectes, organitzar museus i biblioteques amb els objectes seleccionats. Amb el govern de R. Mª Narváez, en 1844 aquestes comissions van ser transformades en *Comisiones Provinciales de Monumentos*, dirigides per una *Comisión Central de Madrid*, amb les quals va nàixer el que seria el primer sistema nacional de protecció del Patrimoni Històric i Artístic a Espanya. En 1857 van passar a dependre de la RAH i de la *Real Academia de Bellas Artes de San Fernando (RABASF)* i van ser reformades entre aquest any i 1865 i dotades d'un nou reglament que va

8. En realitat, les primeres troballes d'escultura ibèrica del segle XIX en terres valencianes són les que dona a conèixer A. Valcárcel (CAI-A/9/3929/6(9)) en 1803 de l'Alcúdia d'Elx, l'antiga *Ilici*, entre les quals hi ha un fragment de dama sedent i un altre d'estàtua equestre de les quals la primera és indubtablement ibèrica; la figura del lleó pot ser romana. Vegeu: Cebrián (2002, 267, fig. 83).

estar en vigor fins a 1918⁹. Malauradament, la revolució de 1868 i la Tercera Guerra Carlina van interrompre la seua recuperació i en van paralitzar les activitats.

Seguint les directrius de Madrid, l'any 1845 es va constituir el *Museo Provincial* a Castelló de la Plana que va tenir la seu —junt amb la biblioteca pública— a l'antic convent de les Clarisses, que havia estat desamortitzat, on també es van instal·lar inicialment una escola pública i posteriorment l'Institut de la ciutat¹⁰. La documentació d'aquesta Comissió ha desaparegut en bona part i la conservada es troba dispersa als arxius de la mateixa RAH, la RABASF¹¹ i el particular de Luis Cebrián Mezquita, de qui parlarem més endavant, conservat a la Universitat de Navarra¹². L'única documentació publicada ha estat el primer inventari de quadres realitzat per aquesta comissió l'any 1846 i el llibre d'actes que comprén el període que va des de 1900 fins a la seua extinció l'any 1960 (Olucha, 1998-99 i 1999). Les consideracions sobre l'activitat d'aquesta comissió són en ocasions prou negatives¹³, com la de Chabret (1888, II, 24, nota 2) quan parla de les ruïnes existents a la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara, de les quals diu que aquella «no se cuida de cerrarlas con una cerca, y ejercer alguna vigilancia para que no se destruyan las inscripciones ó se las lleve el que se le antoje». Sobre aquest mateix jaciment, Huguet (a Sarthou, s. a., 201) esmenta uns: «insignificantes fragmentos recogidos por la Comision de Monumentos, que se conservan en el llamado «Museo Provincial»¹⁴. Un bon exemple de la seua inoperativitat i de la seua falta de control sobre les troballes arqueo-

9. Tortosa i Mora (1996, 201-203) i López Trujillo (2004). Dos dels dotze articles amb què compta el Reial Decret de creació de 1844 contenen referències explícites al Patrimoni Arqueològic, que també apareixen en el Reglament de 1865; vegeu: Lavín (a Mora i Díaz-Andreu, 1997, 240-241). Ambdues acadèmies solien repartir-se els assumptes segons tractaren de qüestions artístiques (RABASF) o antiguitats (RAH).

10. La primera Comissió formada a Castelló estava constituïda per l'aleshores governador provincial J. de los Ríos, els diputats J. Madramán i F. Gil, els preveres J. Bernat i J. B. Cardona i F. Villarroig. Algunes referències a aquesta comissió i als primers temps del Museu Provincial es poden veure a: Balbás (1892, 336-337); Huguet (a Sarthou, s. a., 270-271), Huguet (1914); Codina (1946, 1-2); Díaz Manteca (1984, 16-26) i Olucha (1998-99 i 1999, 215-218).

11. Els índexs d'una part d'aquesta documentació han estat publicats per Navarrete (2001). De Castelló hi ha dos lligalls amb un total de 211 fulles amb informació corresponent als períodes 1837-1872 i 1887-1909. Els assumptes tractats són en part coincidents amb els que figuren a l'arxiu de la RAH: l'Arc de Cabanes i les excavacions de Begis. Trobem referències a aquesta documentació en l'article d'Olucha (1998-99).

12. *Universidad de Navarra. Fondo Histórico. Fondo Luis Cebrián Mezquita. Caja 286*. He d'agrair a J. A. Vicent Cavaller la informació i les còpies dels documents procedents d'aquest fons.

13. Cal dir en el seu descàrrec que aquestes comissions no comptaven amb pressupost propi, raó per la qual la seua capacitat d'acció era molt limitada.

14. Entre aquests devia trobar-se un capitell que figura en un document sense data de la *Comisión Provincial del Monumentos* que es troba en l'arxiu de L. Cebrián, que va ser arplegut per E. Boscá l'any 1868 i donat per aquest al Museu de Belles Arts de València. La *Comisión Provincial de Monumentos* de Castelló el va reclamar i va ser enviat al museu de Castelló. Aquest capitell és esmentat també per Huguet (1914, 204).

lògiques és el cas del plom del Pujol de Gasset (Castelló de la Plana), que com hem dit –i veurem amb major extensió més endavant– va ser donat a conèixer per un investigador francès i de l'existència de qual es va assabentar primer la *RAH* a Madrid que la pròpia *Comisión Provincial de Monumentos*, que només es va ocupar d'aquest assumpte anys després de la troballa i a requeriment d'aquella. Diferents degueren ser les circumstàncies en el cas del cap d'Adrià trobat a Borriol, possiblement la primera peça arqueològica que va ingressar al museu –i durant molts anys la més important–, en l'ingrés de la qual, però, ignorem si la Comissió va jugar algun paper. Com hem vist anteriorment, també aquesta peça va ser donada a conèixer primer per un investigador estranger.

Data	Font	Assumpte
1844-46	Arxiu <i>RABASF</i> Arxiu <i>RAH</i> Arxiu L. Cebrián	Excavacions de Begís
1845 1855	Arxiu <i>RABASF</i> Arxiu L. Cebrián	Arc romà de Cabanes
1867	Huguet (s. a.)	Informe sobre els Pujols de la zona costanera de Castelló de la Plana
1868	Huguet (s. a.)	Expedient sobre la desaparició d'un mil·liari a la Pobla Tornesa
1872 1888	Huguet (s. a.)	Informes sobre la <i>Torre de la Càrcel</i> i la <i>Puerta de la Verónica</i> de les muralles de Sogorb
1873	Miralles del Imperial (1868) Balbás (1892)	Obres de protecció de l'Arc romà de Cabanes
s. a.	Balbás (1892)	Traçat de la via Augusta entre Borriol i Sagunt

Assumples tractats per la *Comisión Provincial de Monumentos* sobre les antiguitats de Castelló que apareixen en la documentació d'arxiu i en la bibliografia local.

De la revisió de la documentació conservada en els tres arxius esmentats i de les referències existents en la bibliografia local poden individualitzar-se set assumptes relacionats amb les antiguitats de Castelló que van ser tractats per la *Comisión de Monumentos* en aquest segle. El primer és el de les excavacions de Begís que veurem amb més detall en l'apartat corresponent (*vide infra*), que apareix en la documentació el mateix any de la creació d'aquest organisme. El segon, amb poca diferència, tracta justament del mateix monument que l'informe que, ací analitzem, de la qual cosa es dedueix que l'Arc de Cabanes va ser un dels monuments antics que primer va interessar a aquesta comissió, i apareix en dos documents de diferent data. El primer és un escrit del governador provincial al ministre de la governació i president de la *Comisión Central* amb data del 25 de febrer de 1845: «Uno de los

primeros trabajos que desea emprender la Comision es sacar una copia exacta del Arco Romano que existe en el termino de Cabanes construido por los Romanos á consecuencia de la batalla que dió Marcio Caballero Romano contra los Cartaginenses mandados por los Generales Asdrúbal i Magón. Tambien se halla en un valle inmediato una Columna de jaspe. El Arco se conserva integro. La Columna derribada. Cuando se verifique la citada expedicion tendrá la Comision el honor de poner á disposicion de VE. la dicha copia y las noticias históricas que tengan relacion con este monumento»¹⁵. El segon data del 26 de maig de 1855 i és un escrit de la *Comisión Provincial de Monumentos* al Governador de la província, que era el president de la pròpia comissió, en resposta a una circular de la *Comisión Central* que el governador li havia fet arribar on possiblement es devia demanar informació sobre el monument més destacat de la província: «Enterada esta Comision del contenido en la comunicacion de la Central de Monumentos fecha 28 de abril, trasladada por Vs. á esta provincial en 15 del actual; ha acordado poner en conocimiento de VS que el monumento verdaderamente notable de esta provincia es el arco romano que existe en el termino de Cabanes. Este monumento levantado por los romanos para perpetuar la memoria de un insigne hecho de armas, es de marmol pardo; hallase sostenido por dos zocalos, que sirven de basamento á los pedestales, las cornisas son de una pieza y desde ellas comienza el arco compuesto de 14 dobelas. Su luz es de 18 pies, su altura de 24. Se halla en muy buen estado despues de haber resistido 20 siglos; carece de inscripciones, pero se ven en él las armas de Aragón, que deben haber sido sobre puestas en epoca muy lejana á la de la construccion del monumento»¹⁶.

Anys després de la troballa del plom amb inscripció ibèrica al Pujol de Gasset (Castelló de la Plana)¹⁷, l'interés de la *RAH* per aquesta peça i el lloc on s'havia trobat genera un important volum de documentació que ens proporciona les notícies més pròximes als fets. En aquest context cal situar un informe elaborat per la *Comisión Provincial* que tracta dels pujols existents en la zona costanera de Castelló de la Plana al qual fa referència Huguet (a Sarthou, s. a., 196-197, nota 88): «Es muy curioso un informe que sobre estos túmulos llamados Pujols, elevó al Director general de Instrucción Pública la Comisión provincial de Monumentos de Castellón en 1867». Una còpia d'aquest informe es conserva a l'arxiu de la *RAH* (*vide infra*).

El quart assumpte tracta d'un mil·liari suposadament desaparegut a la Pobla Tornesa, segons sabem pel mateix Huguet (a Sarthou, s. a., 187): «(...) en el año 1868 formose un expediente en averiguación de quien fué el autor de la sustracción

15. Arxiu de la *RABASF*, sig. 47-1/2. Juntament amb l'arc es fa referència al mil·liari que esmenta Beuter, suposadament llaurat en jaspi, cosa que permet deduir que aquest és la font de l'informe. El mateix es pot dir de la interpretació històrica.

16. *Universidad de Navarra. Fondo Histórico. Fondo Luis Cebrián Mezquita. Caja 286*.

17. La troballa és descrita inicialment per Balbás (1892, 33-34). Sobre el plom i el jaciment on es va trobar, vegeu: Arasa (1979, 142-144; i 2001a, 103).

de una piedra miliaria que había cerca de la Puebla Tornesa, en el camino que desde este lugar conduce a Villafamés. Tal miliario era seguramente uno de los referidos por Cabanilles. Las diligencias entonces practicadas en busca del miliario no dieron ningun resultado y de él no ha vuelto á saberse nada desde los primeros días de Diciembre de 1867, en que fué seguramente arrancado del sitio en que se hallaba (Los datos aquí transcritos están tomados directamente del expediente que entonces se formó, el cual se guarda en el Archivo de la Comisión de Monumentos de la Provincia). Dicho miliario, al parecer, carecía de inscripción (...)». Possiblement només es tracta d'una confusió, donat els nombrosos mil·liaris que hi ha en aquesta zona (Arasa, 1992a, 245). Recetnment, però, Corell (2005, 225-226 i 228, n° 16 i 19) intreprta que es tractava d'un mil·liari diferent.

Les muralles de Sogorb s'han considerat romanes durant molt de temps –com també l'aqüeducte i algunes cisternes– per suposar-se que aquesta població corresponia a l'antiga ciutat de *Segobriga*¹⁸. El perill de derrocament que van patir algunes parts conservades d'aquest recinte en la segona meitat del segle XIX, concretament la *Torre de la Càrcel* i la *Puerta de la Verónica*, va motivar la intervenció de la *Comisión de Monumentos* i la redacció dels corresponents informes, que recull àmpliament Balbás (1892, 43-54): «En 1872 el Ayuntamiento de Segorbe acordó la venta en pública subasta de esta antigua torre, que de tiempo inmemorial servia de cárcel, y formaba parte, así como la llamada del Bochí, del recinto amurallado de la famosa Segóbriga. Sabedora la Comision de Monumentos de la provincia de esta resolucion, ofició al Sr. Gobernador Civil, para que, interponiendo su autoridad é influencia, evitara la enagenacion de la torre expresada. La Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, á quien se dió tambien conocimiento del hecho, pidió un informe acerca del mérito artístico é histórico, carácter arquitectónico y estado de conservacion de dicho edificio. Fueron nombrados para desempeñar este cometido el Sr. D. Manuel Montesinos y el autor de este libro, individuos de la Comision de Monumentos, los cuales pasaron á Segorbe, y despues de un detenido estudio, evacuaron un razonado informe (...)». A continuació transcriu un ampli extracte d'aquest informe. La seua base argumental rau en la consideració que es tractava d'una obra romana de l'antiga ciutat celtibèrica i per la seua antiguitat calia conservar-la. Pel que fa a la *Puerta de la Verónica*, el mateix Balbás explica que «el ayuntamiento de Segorbe trató á fines de 1887 de derribar esta puerta romana. Se interpuso la Comision de Monumentos y designó á dos individuos de su seno D. Manuel Montesinos, arquitecto provincial, y Don José Sanz Bremon, Catedrático de Geografía é Historia del Instituto, para que pasasen á aquella ciudad á inspeccionar aquel monumento. Efectuáronlo así, y emitieron un razonado informe, que se remitió á la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, y aun está pendiente

18. Sobre la tradició historiogràfica que identifica l'actual població de Sogorb amb l'antiga *Segobriga*, vegeu: Arasa (1992b, 47-63).

de resolució; pero por lo pronto evitose la demolición de tan interesante monumento»¹⁹.

L'interés per l'Arc de Cabanes, vist en els anteriors documents de 1845 i 1855, va portar a plantejar la que possiblement és la més important iniciativa de la *Comisión Provincial* pel que fa a la protecció del Patrimoni Arqueològic. Ho explica Miralles del Imperial (1868, 34-35): «El actual secretario de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Castellón de la Plana, don Vicente del Cacho y Roca, ardiente apasionado de los estudios arqueológicos, ha propuesto recientemente que el arco de Cabanes sea cercado de una fuerte verja de hierro, para protegerle en su aislamiento contra el instinto destructor de los rudos pastores de la comarca»²⁰. Anys més tard Balbás (1892, 35-36) esmenta la notícia de la realització de les obres de protecció: «(...) la Comisión provincial de Monumentos, para atender mejor á su conservación, pavimentó en 1873 el terreno que ocupa el arco, y puso á su alrededor elegantes y sólidos guarda-ruedas para evitar que pasasen los carros». Efectivament, el camí de Vistabella passava fins aleshores pel bell mig de l'arc i el trànsit dels carros va ocasionar importants desperfectes en els sòcols sobre els quals descansen els pilars del monument (Arasa i Abad, 1989, 47, fig. 34-37)²¹.

L'últim dels assumptes tractats per la *Comisión Provincial* es refereix a la identificació del traçat de la via Augusta entre Borriol i Sagunt. Explica Balbás (1892, 39-40): «(...) la línea de union de este sitio (ermita de Sant Vicent de Borriol) á Sagunto aparece ya bastante confusa, y la Comisión de Monumentos proyecta estudiar el asunto sobre el terreno y ver de aclarar en lo posible las dudas que pudiera haber». En efecte, el tram de la via Augusta que s'estén entre el riu Millars i les muntanyes d'Almenara és, encara avui, el més incert al seu pas per terres castellonenques (Arasa i Rosselló, 1995, 107-108).

La *Sociedad Arqueológica Valenciana* i l'arqueologia de Castelló

Pel que fa a la projecció de la SAV per terres castellonenques, cal destacar en primer lloc que entre els seus fundadors es trobava el catedràtic de medicina de la

19. Aquestes notícies també les esmenta Huguet (a Sarthou, s. a., 203), qui sobre la porta de la Verònica afegeix: «Pretextando falsas razones de higiene, se intentó derruir esta puerta, pero otro informe de la Comisión Provincial de Monumentos, dado en el año 1888, evitó que tal intento se llevara á cabo». Una descripció detallada d'aquestes fortificacions es pot veure a Sarthou (s. a., 901-902). També Martín i Palomar (1999, 186-188) tracten d'aquesta qüestió en el seu estudi de les muralles de Sogorb. Pel que fa a l'aqüeducte, ha estat estudiat per Palomar (2000).

20. Vicente del Cacho, secretari de la *Comisión Provincial de Monumentos* almenys entre els anys 1862 i 1868, és l'autor del primer inventari del *Museo Provincial*, malauradament extraviat (Codina, 1946, 1-2; Olucha, 1998-99, 642), i l'introducció junt amb Melchor Bellver dels estudis àrabs a Castelló (Bellver i Del Cacho, 1889).

21. Els 14 pilons guarda-rodes, que fins fa pocs anys es conservaven abandonats en el marge d'un camp immediat a l'Arc, foren realitzats pel pedrapiquer base F. Errasti Gandiaga, establert a Cabanes, que va treballar en les obres de construcció de la nova carretera de Morella entre 1847 i 1860 (Arasa i Abad, 1989, 80, nota 74).

Universitat de València N. Ferrer y Julve, natural de Mirambell (Terol) i estretament lligat a l'arqueologia de Castelló pels seus treballs sobre Forcall i Viver²². Excepte aquest que va ser soci fundador, els altres membres es van incorporar en un moment avançat de la vida d'aquesta entitat, com ara l'historiador J. Sanz Bremón i L. Alloza Agut en 1880. Entre els socis corresponents de diferents localitats de Castelló i Terol figuren des del mateix any 1871 el Marqués de Villores (Alcalà de Xivert), J. Monforte i A. Pérez (Cantavieja), J. B. Cardona Vives (Castelló de la Plana), C. Puerto (Iglesuela del Cid), J. Gazulla (Mirambell), J. Segura i F. Gazulla (Morella), V. del Cacho i V. Badal (Nules), G. Valero (Sogorb), J. Salvador (Vilafranca) i J. Manzana (Xèrica); en 1872 s'incorpora R. Vizcarro (Vinaròs) i en 1875 P. Querol (Morella). Entre els castellonencs destaquen J. Sanz Bremón, catedràtic i director de l'Institut de la ciutat i historiador; l'enginyer L. Alloza Agut (1837-1891), que va dirigir les obres de diverses carreteres de la província, com la de Morella, i va projectar el port de Castelló; l'arxiprest J. B. Cardona Vives (1814-1890), corresponent de la RAH i impulsor de diverses iniciatives de caràcter social en la ciutat; J. Segura Barreda (1815-1888), arxiprest i historiador de la comarca dels Ports; i F. J. Salvador Benedicto (1827-1896), destacat farmacèutic i botànic.

Any	Informant	Assumpte
1873	J. de Llano	Necròpolis d'Alcalà de Xivert
1877, 1878 1879, 1880	N. Ferrer Julve	Descobriments de la ciutat romana de la Moleta dels Frares (Forcall)
1877	N. Ferrer Julve	Troballes de destrals de pedra polida a Morella, Forcall i Sorita
1879	J. B. Cardona Vives	Excavació al Quadro (Castelló de la Plana)
1880	José Vilanova Piera	Troballes de destrals de pedra polida a Morella i Vallibona

Assumptes referits a l'arqueologia de Castelló que apareixen en les Memòries de la SAV.

Entre els assumptes referits a l'arqueologia de Castelló que apareixen en les Memòries de la SAV, comunicats pels seus socis fundadors i corresponents, i en part coincidents amb els que trobem en la bibliografia local i regional i en la documentació de la RAH, veiem en primer lloc la troballa casual de 19 urnes funeràries d'època ibèrica a Alcalà de Xivert el mes de gener de 1864. L'enginyer J. de Llano, pri-

22. A més de donar a conèixer la ciutat romana existent a la Moleta dels Frares (Forcall), segons veurem més endavant, Ferrer va reunir notícies sobre troballes prehistòriques en diverses localitats de la comarca dels Ports i del Maestrat terolenc (Arasa, 1983-84) i va publicar el corpus epigràfic de Xèrica (Ferrer, 1899, 42-52).

mer director de la SAV, era el cap de les obres del ferrocarril quan es va produir la troballa en un lloc pròxim al que durant anys va ser el baixador d'Alcossebre, i va ser en les memòries d'aquella on apareix la primera notícia (Anònim, 1873, 40)²³. Pocs anys després, J. Zaragoza (1877, 73-74) en va fer una descripció detallada en el text d'una conferència dictada a la *Sociedad Geográfica de Madrid*: «... las urnas) ocupaban el ancho que hoy tiene la vía, se hallaron colocadas dentro de un nicho formado por piedras toscas; los trabajadores con el afán de encontrar tesoros las rompieron casi todas, no he hallado más que huesos y cenizas humanas y los objetos de cobre que se han fotografiado. De las 19 urnas se mantienen tres intactas (...); conteniéndose en ellas, entre cenizas y huesos humanos calcinados, aros ó brazaletes, fíbulas y otros objetos de bronce ó cobre, caracolillos y conchas marinas agujereadas, cuentas de vidrio y piedras de color pardusco con alguna labor, siendo espirales los brazaletes, y uno de ellos (...) conservaba aprisionados (...) los huesos del antebrazo de quien en vida lo usó». Zaragoza distingeix dues troballes: l'esmentada, en la partida del Tossalet, i una altra amb un nombre més reduït d'urnes a la partida de la Palava (Arasa, 2001a, 88-90). Aquestes notícies han estat esmentades posteriorment per nombrosos autors donant lloc a una confusió sobre el lloc de la troballa, que Sarthou (s. a., 841) situa al jaciment ibèric del Tossalet. Finalment foren estudiades per Gusi i Oliver (1986). J. de Llano –propietari d'una important col·lecció numismàtica– va arregar les troballes, que van passar a formar part de la seua col·lecció (Goberna, 1981, 579), de les quals va donar quatre braçalets a la SAV.

A finals del mes d'agost de l'any 1876 va tenir lloc el que cal considerar com un dels grans descobriments arqueològics de les comarques castellonenques: la ciutat romana de la Moleta dels Frares (Forcall), que des d'un principi es va identificar amb la ciutat de *Bisgargis* esmentada per Plini que fins aleshores s'havia ubicat a Morella. Ferrer Julve, també important col·leccionista de monedes d'Espanya (Goberna, 1981, 579), assabentat casualment de la seua existència en un dels seus viatges per la comarca dels Ports, va ser qui va donar a conèixer aquest important jaciment arqueològic (Ferrer, 1888)²⁴: «(...) su superficie está toda sembrada de fragmentos de barro rojo, pulido y brillante, véñse pedazos lisos y labrados, asas,

23. També José Vilanova se'n va fer ressò d'aquesta troballa en una conferència dictada a la SAV l'any 1878 (Arigó, 1879, 23). Les peces pertanyents a la SAV es conserven al Servei d'Investigacions Arqueològiques Municipals de l'ajuntament de València. Sobre les necròpolis ibèriques del terme municipal d'Alcalà de Xivert, vegeu el volum de Fletcher (1965, 7-9) dedicat a la necròpolis de la Solivella, l'última trobada i també la primera excavada i publicada amb rigor científic. També Esteve (1966, 146-147) esmenta aquestes necròpolis.

24. Les primeres notícies apareixen a: Ferrer (1976). Les notícies referents a aquest jaciment apareixen en diverses ocasions en les Memòries de la SAV: Biosca (1877, 30-31; i 1878, 20) i Arigó (1879, 10; i 1880, 5). També se'n faran ressò Llorente (1887, 316-320) i Balbás (1892, 20). Vegeu-ne la recopilació a: Arasa (1987a, 17-279).

fondos de ánforas, cuellos y bocas de otras vasijas mayores. (...) A mitad pendiente y en uno de los campos, encontraron una porción de piedras rectangulares y cuadradas, bien trabajadas y sin desmoronamientos; preguntado el masovero por la presencia de aquellos sillares, dijo que aquellos y otros mas, empotrados en una pared inmediata, habían salido allí mismo y en aquel estado de buena conservación, trabajando la tierra, no lejos de un desmonte donde preparaban unos hormigueros, en el centro del cual aparecieron tambien días antes unas ollas llenas de huesos calcinados, que rompieron los trabajadores para ver si contenían dinero. Pasando más arriba, se distinguen dos grandes lienzos de pared antigua, sedimentada con cal, son paralelos y dejan entre sí algunos metros de distancia, el color oscuro de los mismos indica su vetustez. Allí comienza el banco calizo a desarrollarse, y sobre él están fundadas ambas paredes (al parecer murallas). En el espacio que las separa y sobre la roca viva, se pueden distinguir los surcos profundos de los carros, que en otro tiempo por allí pasaron, pues hoy el sitio no es accesible á este vehiculo. De allí en adelante se desarrolla una gran meseta cubierta de cesped, con paredes de un palmo de altura: su superficie, uniforme y bastante horizontal, se ve sembrada de barro saguntino, de ladrillos de grandes dimensiones, con una cornisa en uno de sus lados, de escorias cobrizas, de trozos de sillares, de algun chapitel de columna, de fragmentos de argamasa caliza, pulida y roja por una de sus caras, cual si fuera el desconchado de alguna pared pintada de almazarron, y de monedas de cobre y plata del tiempo de Augusto, Tiberio y Lucio Septimio Severo las imperiales, de Tarraco y Celsa las coloniales, y algunas otras celtíberas aun no descifradas; así como tambien alguna de familias romanas, como la Postumia».

Quant a la troballa de destrals de pedra polida, en una conferència que sobre el tema va dictar Ferrer Julve a la SAV en 1874, assenyala l'abundància de les anomenades popularment «pedres de foc» en les terres muntanyenques que s'estenen entre Terol i Castelló (Vives, a Arigó, 1877, 9): «Pasando luego á enumerar los hallazgos de *pedras de rayo* verificadas en España, se fijó en las del Maestrazgo en donde tambien son abundantes y se las conoce con ese nombre, considerándolas el común de las gentes producto de las exhalaciones meteóricas ó de las centellas: allí se las encuentra en la superficie de la tierra y en el hueco de las cavernas, aisladas y solas, y en compañía de restos humanos; en lo más alto de las mesetas de las montañas y en las laderas de los valles, siendo numerosas principalmente en los puntos altos y poco accesibles. Presentó a la Sociedad varias recogidas por el mismo en los alrededores de Morella, de Mirambel, de Cantavieja, de Forcall, Zurita y Peñarroya: una sin pulir sacada de un enterramiento junto con siete esqueletos humanos, punzones, vasijas toscas de barro y hierros parecidos á lanzas: otra pulida, con aristas, y bien conservada, siendo la mayor parte de ellas de diorita (...)». També, pel mateix temps, el geòleg José Vilanova Piera «dió cuenta de haberse encontrado recientemente en Morella, Vallibona y Cuevas de Vinromá, junto con

algunos fósiles, siete hachas de Diorita, dos de ellas intactas, las demas con mellas y todas pulimentadas» (Arigó, 1880, 4).

La notícia sobre les excavacions realitzades en un terreny del Quadro de Castelló de la Plana (Goberna, 1981, 590), deu correspondre a l'esmentada per Balbás, tot i que la informació no és coincident (*vide infra*).

Podem incloure en aquesta relació les notícies de poblacions terolenques pròximes a Castelló, com Mirambel i La Iglesuela del Cid, que els socis corresponsals van enviar a la SAV l'any 1872: la primera sobre les excavacions que el mateix Ferrer Julve va realitzar en uns enterraments prehistòrics on es van trobar «unos esqueletos humanos de colosal estatura», i la segona sobre una inscripció i un relleu romans i una altra inscripció ibèrica, sobre la qual es van fer gestions per a evitar la seua destrucció²⁵.

El col·leccionisme d'antiguitats

En una tradició que comença en el Renaixement i esdevé símbol de prestigi, el col·leccionisme d'antiguitats –fonamentalment de monedes– es troba fortament arrelat en el segle XIX²⁶. Inclouré ací algunes de les notícies conegudes sobre col·leccions de personatges castellanencs o de peces d'aquesta procedència. Un dels primers monetaris del qual tenim constància de la procedència de les peces que el constituïen és el de B. Ribelles, frare dominic i cronista de la ciutat de València (Arasa i Ripollès, 1996). En dos dels seus manuscrits hi ha referències detallades al seu monetari, en part procedent de dues poblacions castellanenques: Sogorb i Almenara²⁷. La segona part del manuscrit núm. 17, titulada *Museo de Medallas de Letras desconocidas* (pp. 728-920), és una relació de monedes provincials romanes d'Hispania entre les quals inclou les de les col·leccions particulars de Juan Bautista Fígols, rector d'Almenara, i de Pascual Fornés, secretari de l'ajuntament de Sogorb. En aquesta relació de 97 monedes inclou una breu descripció acompanyada del dibuix de la peça, dades referides a la col·lecció i lloc de procedència, comentaris referits a la transcripció dels textos i referències bibliogràfiques. El manuscrit núm. 81 conté una part que es titula *Noticias particulares de las Medallas del Monetario del P. Pdo. Fr. Bartolomé Ribelles Coronista de la Ciudad y Reyno de Valencia* (pp.

25. Anònim (1873, 20), Biosca (1876, 6 i 15-16; i 1877, 22-23 i 35) i Arigó (1881, 9). Vegeu també: Goberna (1981, 590). La notícia sobre Mirambel ve recollida per Arasa (1985-86, 214-216) i les inscripcions i el relleu de La Iglesuela del Cid han estat estudiats per Arasa (1983 i 1987b).

26. Sobre els inicis del col·leccionisme d'antiguitats al País Valencià encara resulta de gran interès la síntesi d'Almarhe (1918, 4 ss). Entre la bibliografia més recent, vegeu el llibre de Gil (1994, 38-55) i sobretot el de Morán i Checa (1985).

27. Algunes d'aquestes notícies van ser posteriorment publicades en un llibre (Anònim, s. a., 86-88 i 158-159). Tot i que aquest llibre va ser publicat sense referència a l'autor ni a l'any d'edició, Almarhe (1918, 18) explica que el va editar *Lo Rat Penat* l'any 1911. Conté la major part de l'obra manuscrita – a falta dels tres darrers capítols– *Leve Reseña de diferentes Antigüedades y Memorias Valencianas, anteriores á la Dominación Cartaginesa*, que va ser copiada per J. Rodrigo Pertegás.

789-826), on dóna a conèixer el seu monetari constituït per un total de 188 monedes. El seu caràcter metòdic va fer que anotàs les dates en què havia visitat les diferents col·leccions sobre les quals es basa el seu estudi: en novembre de 1804 va visitar el monetari de J. B. Fígols, i en juliol de 1806 va visitar el de P. Fornés.

En relació amb el col·leccionisme de monedes, una troballa de gran interès –que ha passat pràcticament desaperebuda en la bibliografia local fins a dates ben recents– és el tresor de Morella, aparegut a principis de l'any 1862 en lloc i circumstàncies desconeguts. Es tractava d'un conjunt de monedes gregues, set de les quals van ser adquirides a València per l'aleshores coronel Romualdo Nogués. Segons Zóbel (1877-79, 118), a qui devem tota aquesta informació, el militar li les va donar, però més tard, després d'haver estat dibuixades i descrites, les va perdre en un robatori. Uns anys més tard, en 1889, es va publicar a París el Catàleg de monedes gal·les de la *Bibliothèque Nationale*, en el qual s'inclouen dèsset monedes procedents d'aquest tresor. Ripollès (1985) el va estudiar detingudament i el va publicar. Com aquest autor assenyala, la composició i estudi d'aquest tresor té una especial importància per a la numismàtica antiga de la Península Ibèrica, en oferir testimonis únics de les seues més antigues encunyacions. En l'actualitat no és possible la seua completa reconstrucció, ja que no es va confeccionar una relació exhaustiva de la seua composició i, segons sembla, es va dispersar ràpidament. L'única aproximació al coneixement de la seua composició es dedueix de la notícia publicada per Zóbel i de les peces que es conserven a la *Bibliothèque Nationale* de París. En aquesta es conserven dèsset peces, mentre que aquell va publicar-ne set, donant-se certa coincidència entre ambdues relacions. La composició del tresor, com és normal en aquest tipus de dipòsits, conté algunes peces extrapeninsulars de tallers del Mediterrani Central o Oriental²⁸. La data d'emissió de les monedes que componen aquest tresor abraça un ampli marge cronològic que s'estén des del segle VI fins al IV aC, pertanyent la major quantitat d'encunyacions al segle V. De la cronologia de les emissions locals peninsulars, les més recents, es desprén una data al voltant del 350 aC per a fixar el moment de l'ocultació.

Una figura destacada del col·leccionisme en terres castellonenques va ser l'Arxiprest morellà J. Segura Barreda, gran aficionat a la numismàtica que va reunir un monetari de més de 500 exemplars procedents de la comarca dels Ports i dels seus voltants (García Segura, 1898). El mateix autor, en parlar de l'abundància de monedes ibèriques i la diversitat de seques en el seu monetari en fa una clara al·lusió: «(...) son tan abundantes en esta montaña, que en nuestro monetario tenemos más

28. Hi ha dues peces de l'Àsia Menor, una d'elles probablement encunyada a la ciutat de Focea a les acaballes del segle VI aC. Una altra peça pertany a l'anomenat tipus Auriol, amb data al voltant del 470-460. Cinc més són encunyacions de *Massalia* que poden datar-se des del 450 fins a un moment indeterminat del segle IV. Altres set són encunyacions de la zona *Emporion-Rhode*, datables al llarg del segle V, mentre que les dues darreres corresponen a encunyacions d'*Emporion*, la més moderna de les quals es data en la primera meitat del segle IV.

de cuarenta clases de estas medallas» (Segura, 1868, II, 296)²⁹. No menys interessant era la de l'enginyer L. Alloza Agut, constituïda per milers d'exemplars, una part de la qual procedia de les comarques dels Ports, la Plana Alta i l'Alt Palància (Huguet, a Sarthou, s. a., 193-194 i 206-207)³⁰. Aquest era també propietari d'una curiosa col·lecció de destrals de pedra polida constituïda per unes 40 peces, majoritàriament procedents de les comarques del Baix Maestrat i els Ports. Totes dues van ser donades l'any 1971 al Museu Provincial. També Ferrer Julve tenia una col·lecció de destrals, algunes de pedra polida, ja esmentades, i altres metàl·liques. D'aquestes, Vilanova i De la Rada (1894, 570) esmenten «varias hachas de bronce con sus moldes procedentes de la partida de la Roca Parda en Portell; de las que una es de ranura y un asa y otra lleva dos espigones, formando parte de la colección de N. Ferrer»³¹.

La relació de col·leccions numismàtiques i arqueològiques existents a Castelló a primeries del segle XX ve descrita sumàriament per Huguet (a Sarthou, s. a., 207), qui destaca la de l'historiador de Sagunt A. Chabret, aleshores en poder dels seus fills, en la qual hi havia exemplars procedents de la província de Castelló; la de A. Ruiz, ja dispersa aleshores; i les molt reduïdes però procedents íntegrament de terres castellonenques de C. Huguet, formada per diverses monedes de plata i bronze, i la de J. Martín Pich, amb diversos auris conservats a flor d'encuny. En un altre lloc, Huguet (1914, 204) fa referència a la disposició de P. Meneu, catedràtic de la Universitat de Salamanca i aficionat a l'arqueologia, de cedir «sus colecciones de objetos ibéricos, inscripciones romanas y árabes».

Les excavacions realitzades a la província de Castelló

A partir de la documentació existent en la *RAH* i la *RABASF* i de les referències d'historiadors i cronistes de l'època podem conèixer les excavacions realitzades en terres castellonenques en el segle XIX³². En són cinc, dues de les quals van ser realitzades per membres de la *Comisión de Monumentos* (Balbás i Cardona) i les altres tres per persones aficionades a títol particular: un canonge (Alcayde), un geòleg (Landerer) i un metge (Cebrián). D'importància i resultats desiguals, comencen poc abans de la meitat de segle (1845-46) i es concentren en la seua segona

29. Segons F. Mateu Llopis, Segura va llegar la seua col·lecció al Seminari de Tortosa, on es va perdre durant la guerra civil de 1936-39. Temps després es va recuperar parcialment, però segons M. Milián Boix el que resta es conserva barrejat amb una altra col·lecció i resulta impossible la seua identificació (Arasa, 1983-84, 9).

30. Sobre aquesta col·lecció vegeu també: Goberna (1981, 584). La col·lecció numismàtica va ser parcialment estudiada per Falomir i Vicent (1978), només 149 d'un total aproximat de 1.100 monedes.

31. Aquesta notícia ha estat donada a conèixer per Martí (2001, 123).

32. Pot considerar-se un antecedent l'excavació de Pla (1821, 10) a la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara realitzada, segons ell indica, l'any 1799: «(...) empezé a excavar la tierra y encontré hasta 40 palmos (9 m) de pavimento formado de ladrillo rojo y piedrecitas menudas (...)».

meitat (cap a 1875, 1878, entre 1880 i 1888 i en 1885). Sens dubte la més transcendent és la de la Mola Murada de Xert, per tractar-se del primer jaciment prehistòric que s'excava en terres castellonenques.

Any	Lloc	Autor
1845-46	Begís	M. Alcayde Gil
Ca. 1875	La Mola Murada (Xert)	J. J. Landerer Climent
1878	Entre el Pinar i la Séquia de l'Obra (Castelló de la Plana)	J. B. Cardona i J. A. Balbás
Entre 1880 i 1888	La Muntanyeta dels Estanys (Almenara)	L. Cebrián Mezquita
1885	El Castell de la Magdalena (Castelló de la Plana)	«Varios individuos de la Comision de Monumentos»

Relació cronològica de les excavacions realitzades a la província de Castelló en el segle XIX.

Les esmentades excavacions de Begís deuen ser les primeres que autoritza la *Comisión de Monumentos*, també possiblement les primeres realitzades en terres castellonenques i aquest deu ser també un dels primers assumptes que aquella va tractar relacionat amb les antiguitats. En tenim notícia per la bibliografia local, per documents conservats als arxius de la *RAH* (*vide infra*) i la *RABASF* i a l'arxiu particular de L. Cebrián Mezquita³³. L'antecedent és un informe del canonge de Sogorb Manuel Alcayde Gil dirigit al president de la *Comisión de Monumentos* sobre les antiguitats conservades en aquesta població, que aquest envia a Madrid amb data del 26 d'octubre de 1844³⁴. La primera referència bibliogràfica –molt posterior– és d'Hugué (a Sarthou, s. a., 205), que en devia tenir coneixement perquè el seu càrrec de secretari de la comissió li va permetre accedir-hi a l'arxiu: «En la villa de Begís hay otro yacimiento arqueológico romano. En el año de 1846 se llevaron á término algunas excavaciones que dieron por resultado el hallazgo de vastas ruínas, las cuales se presumió que fueran de un templo romano, y además halláronse aparte, bases de columna y piedras con ornamentación á cincel». Segons la documentació conservada a l'arxiu de la *RABASF*, l'esmentat canonge degué iniciar les excavacions en aquest jaciment l'any 1845 o tal vegada en els darrers mesos del 1844. Segons les explícites referències contingudes en aquesta documentació, on el lloc es coneix per l'existència d'un «corral llamado de Martín», és possible determinar que el jaciment on es van realitzar aquestes excavacions no és altre –com ja va supo-

33. *Universidad de Navarra. Fondo Histórico. Fondo Luis Cebrián Mezquita. Caja 286*. En una carta de M. Alcayde al governador de la província, amb data del 29 de març de 1846, on demana permís per a continuar-les, l'autor signa en nom de la *Comision Subalterna de Monumentos Ystoricos y Artisticos de Segorve*, que devia funcionar com una mena de delegació, de l'existència de la qual és aquesta la primera notícia.

34. Arxiu de la *RABASF*, sig. 47-1/2.

sar Alcácer (1947, 38, nota 1)– que la important vil·la romana de la Purna (el Oliveral de la Iglesia), situada als peus de la població, on s'ha trobat un important conjunt d'inscripcions funeràries i alguns fragments arquitectònics decorats que possiblement devien correspondre a un sepulcre monumental³⁵.

Les excavacions de J. J. Landerer Climent a la Mola Murada de Xert cap a 1875 són les millor conegudes per ser les úniques de les quals comptem amb una publicació de l'autor, i com he dit també són les primeres que es realitzen en un jaciment prehistòric en terres castellanenques (Landerer, 1880). Landerer (1841-1922), fill d'un militar d'origen suís i de mare valenciana, va ser un geòleg i astrònom reconegut en la seua època. De formació en bona part autodidacta i bones relacions en el món científic, pot considerar-se deixeble de Vilanova pel que fa a la geologia (Gozalo i Navarro, 1995). Casat a Tortosa en 1867 amb Dolores de Córdoba Valverde, filla d'un advocat d'origen també valencià, va residir des d'aquest any en aquesta ciutat, el que explica que el seu treball de camp es dirigís pels territoris que s'estenen entre Terol, Tarragona i Castelló. És més conegut entre els investigadors valencians pels seus treballs astronòmics, singularment les seues observacions sobre els eclipsis de 1860 al Desert de les Palmes –quan només tenia 19 anys– i de 1900 a Elx (Genescà, 2000). En els seus treballs de camp pel Maestrat va descobrir cap a l'any 1875 un jaciment de l'edat del Bronze existent a la Mola Murada de Xert, on va realitzar excavacions que va donar a conèixer en un article de caràcter divulgatiu que va publicar en 1880³⁶. El jaciment va ser descobert pel rector de la Jana A. Sanz, qui li'n va donar notícia. A continuació reproduiré alguns paràgrafs d'aquest article on descriu el jaciment i el treballs que hi va fer: «(...) lo primero que se presentó á mi vista fué el extenso muro que corre transversalmente de un lado á otro de la pequeña muela, (...) dejando cerrado de este modo un recinto que en su borde Norte y Este se halla defendido por el precipicio natural de la meseta, (...) el murallón AB forma una curva y tiene una longitud de 250 metros. Está fabricado con piedras sueltas colocadas de plano, (...) Termina al Mediodía ántes de llegar al escarpe, lo cual indica la existencia de una abertura ó puerta que daba acceso al recinto; y su ancho, en la base, es de unos 5 metros, (...) y su altura actual varía de 2 á 3 metros. Calculo que la cantidad de piedra acumulada no baja de mil ochocientos metros cúbicos. Descúbreanse dentro del recinto un pequeño muro C, y restos de cimientos, formados de piedras simplemente clavadas en tierra, que debieron pertenecer á toscas viviendas. El número de éstas se eleva á más de treinta, pues hay algunas en que los cimientos han desaparecido, (...). Todas son de forma oval, variando algun tanto en sus dimensiones: en las más grandes el eje mayor de

35. Sobre el jaciment es pot veure Arasa (1992b, 38) i Járrega (2000, 164-169).

36. Altres referències a aquestes excavacions apareixen a Llorente (1887, 36-37), Balbás (1892, 34-35), Huguet (a Sarthou, s. a., 195-196 i 853-854), Goberna (1985, 25) i Martí (2001, 124). Agraiïc a M. Genescà i Sitjes, de la Biblioteca de l'Observatori de l'Ebre, l'atenció a les meues consultes sobre J. J. Landerer. A més de l'article referit, n'havia publicat anteriorment un altre sobre prehistòria, també de caràcter divulgatiu, en la mateixa revista: Landerer (1873).

la elipse mide seis metros, y el menor tres, mientras que en las más pequeñas el eje mayor mide tan sólo dos metros. (...) Desbecho el murallon por partes en un espacio total de 6 á 10 metros, con el objeto de saber si encerraba algo interesante, han aparecido en su base numerosos huesos, (...). Entre los mejor conservados figuran algunos (...) de cabra, perro, caballo y corzo. Fuera del recinto se han encontrado diversos instrumentos de piedra, tales como las bachas que he dibujado (...), y la punta de lanza, (...). Las dos primeras son de sílex blanquecino con vetas rojizas; la segunda, de diorita negruzca. Estas hachas son muy abundantes en el país».

Pel que fa a les realitzades a Castelló de la Plana en febrer de 1878, les descriu breument Balbás (1892, 430): «Practicando excavaciones el Vicepresidente y Secretario de la Comisión de Monumentos en el terreno comprendido entre la punta del Pinar del Grao de Castellon y la acequia de la Obra, encuéntrase una anfora con un esqueleto dentro y varios restos de construcción de la época romana»³⁷. Com hem vist anteriorment, aquesta excavació figura també en les memòries de la SAV, però el fet que en aquestes s'indique que es va realitzar en un terreny del Quadro de Castelló ha portat a pensar que es tractava de dues intervencions diferents, quan realment deu tractar-se de la mateixa. Aquesta troballa ha estat identificada per la major part dels autors com una urna funerària ibèrica (Esteve, 1966, 144-145), tot i que la referència a restes romanes és inequívoca, per la qual cosa s'ha d'intepretar que el lloc al·ludit és el mateix que cita Porcar (1931a, 207) prop de la desembocadura de la Séquia de l'Obra, on aquest encara va trobar fragments de teula romana (Arasa, 1979, 144 i 150). Devia tractar-se d'un xicotet establiment de pescadors, a la necròpolis del qual correspondria la inhumació en àmfora descoberta.

Les excavacions de L. Cebrián Mezquita a la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara van ser realitzades amb posterioritat a 1880, segons explica ell mateix en una memòria inèdita sobre el jaciment, i abans de 1888, ja que Chabret (1888, II, 25) en fa referència: «(L. Cebrián) ha practicado excavaciones en las inmediaciones del templo de Almenara para ilustrar, en no lejano día, la historia del reino de Valencia con sus atinadas y conzienzudas investigaciones». La referència del propi autor dóna a entendre que van ser poc extenses i que les va fer en l'edifici biabsidiat descrit per Ribelles, una *cella dicora* on tant aquest autor com Pla diuen haver vist un total de 8 pedestals, alguns d'ells amb inscripcions (Arasa, 1999, 342-345, fig. 15). Aquests treballs, per tant, degueren ser molt semblants als que Pla havia fet anys abans al mateix edifici, i consistirien en la neteja del paviment d'aquest edifici per tal de delimitar-ne la planta. Diu Cebrián: «Posteriormente, habiendome ocurrido hacer una escavacion en este punto, hé comprobado ser falso lo que dijeron haber visto Plá y Rivelles, si no es que se refirieran á otro pavimento, ya destruido en la actualidad, diferente del que nos ocupa, lo cual es muy inverosimil»³⁸.

37. Els càrrecs esmentats eren exercits per Cardona i el mateix Balbás.

38. *Universidad de Navarra. Fondo Histórico. Fondo Luis Cebrián Mezquita. Caja 286*. Es tracta d'una memòria sobre el jaciment, de la qual estic preparant l'edició crítica amb J. A. Vicent Cavaller.

Finalment, les excavacions practicades en març de l'any 1885 al Castell de la Magdalena (Castelló de la Plana) les esmenta també Balbás (1892, 443): «Practicando excavaciones en la vertiente Sur del cerro de la Magdalena varios individuos de la Comisión de Monumentos, descubren una sepultura romana con un esqueleto dentro». Efectivament, als peus del vessant meridional del Castell de la Magdalena hi havia una necròpolis romana, possiblement corresponent a l'assentament que devia haver als peus de l'antic poblat ibèric ubicat al cim del tossalet, del qual ja esmenta restes Ceán (1832, 65), que va ser reconeguda anys després per Porcar (1931b, 111), qui hi va arribar a realitzar excavacions: «(hi ha) una petita zona en la Madalena en la que apareixen fragments de dolium i teula romana; algunes d'aquestes teules apareixen en enterraments, encaixant els cadàvers amb aquestes teules».³⁹

III. L'arqueologia castellenca en el segle XIX al *Gabinete de Antigüedades* de la RAH

Des de la seua fundació l'any 1738, la RAH va tenir entre les seues obligacions l'estudi i protecció de les antiguitats (Tortosa i Mora, 1996). Aquesta finalitat es va materialitzar a nivell orgànic en 1792 amb la creació de la *Comisión de Antigüedades* per part del Duque de Almodóvar (Maier, a Almagro i Maier, 2003, 27-51). La RAH, i particularment aquesta comissió, van tenir un important paper en la gestió i els estudis sobre el Patrimoni Arqueològic espanyol fins a primeries del segle XX, quan la promulgació de la primera llei de Patrimoni en 1911 i del seu reglament en 1912 porten a la creació d'un organisme específic per a regular les activitats arqueològiques, la *Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, i en 1913, la *Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas*.

La reorganització de la RAH en 1856 va portar a la creació de la *Escuela Superior Diplomática*, en el pla d'estudis de la qual es va introduir l'arqueologia com assignatura, amb Juan de Dios de la Rada y Delgado com a primer catedràtic. Aquesta escola va passar a dependre posteriorment del *Cuerpo Facultativo de Bibliotecarios, Archiveros y Anticuarios*, fins a 1900 que es va tancar, el que va fer que l'arqueologia arrossegàs la visió antiquarista i que no s'impartís com assignatura a la Universitat fins a 1911, quan el govern va aprovar la primera llei de Patrimoni i va crear la primera càtedra a la *Universidad Central* de Madrid.

La presència de notícies arqueològiques de Castelló a l'arxiu de la RAH no és molt nombrosa i sembla tardana: el primer assumpte que hi figura és la troballa d'una necròpolis ibèrica a Alcalà de Xivert en 1827. Una de les causes d'aquesta llarga mancança i posterior escassetat de notícies és la falta o reduït nombre de

39. Sobre el mateix es pot veure també: Arasa (1979, 149).

membres de la *RAH* de Castelló que, ja a principis del segle XX, va alçar alguna queixa de la *Comisión de Monumentos*, com la reflectida en l'acta del 29 de novembre de 1910⁴⁰. El fet que en determinats períodes alguns membres de la *Comisión de Monumentos* ho foren al mateix temps de la *RAH*, i també el paper centralitzador que aquesta exercia en les qüestions relacionades amb les antiguitats, fan que els assumptes que figuren en el seu arxiu siguin en part els mateixos que trobem en les escasses referències conservades a la documentació d'aquella.

La documentació de la *Comisión de Antigüedades* relativa al País Valencià comprén el període 1747-1949 i consta d'un total de 485 documents, dels quals corresponen 296 a València, 139 a Alacant i només 50 a Castelló. A aquests cal afegir els documents apareguts en altres fons de la *RAH*: *Antigüedades e Incripciones 1748-1845*, *Documentación General* i les actes de la mateixa *Comisión de Antigüedades*. El volum de la documentació va experimentar un augment espectacular en les dècades centrals del segle XIX, concretament en 1860-70 per a Alacant i Castelló i 1850-70 per a València. Aquest fet pot explicar-se perquè es tracta del període de màxima activitat de la *Comisión de Antigüedades* de la *RAH* i també per la progressiva importància que al llarg del segle XIX va adquirint l'estudi de la protohistòria i l'època romana (Tortosa i Mora, a *Almagro i Maier*, 2003, 95-96).

Any	Assumpte
1827	Necròpolis ibèrica de la partida del Mas (Alcalà de Xivert)
1846	Excavacions efectuades a Begís
1857	Troballes de les Coves de Vinromà
1863-1867	Plom ibèric del Pujol de Gasset (Castelló de la Plana)
1866	Arc romà de Cabanes
1867-68	Temple dedicat a Venus a les llacunes d'Almenara
1888	Mil·liari de l'ermita de Sant Vicent (Borriol)

Relació cronològica dels assumptes de l'arqueologia de Castelló presents a l'arxiu del Gabinet d'Antiguitats de la *RAH*.

Dels assumptes relacionats amb l'arqueologia de Castelló que figuren en la documentació de l'arxiu del *Gabinete d'Antigüedades* de la *RAH*, el primer és la tro-

40. Olucha (1999, 221): «Por unanimidad de pareceres y en vista de que es muy reducido en esta Provincia de Castellón el número de Académicos Correspondientes de la R. A. de la Historia, se eleva a esta ilustre entidad una propuesta para que nombre correspondientes a los señores: Dn. Eduardo García Bajo Gullón, Gobernador Civil; Dn. Francisco Domenech, Director de este Instituto; Dn. Carlos Llinás, publicista y Cronista de la Ciudad; Dn. José Castelló y Tárrega, periodista; Dn. Cayo Gironés, letrado y presidente de la Exma. Diputación; Dn. Agustín Betoret, publicista; Dn. José Rocafort, auxiliar del Instituto y D. Julián Poy, escritor».

balla d'una necròpolis a la partida del Mas d'Alcalà de Xivert l'any 1827, expedient que consta de 9 documents (Cebrián, 2002, 269). El de major interès és una carta del 21 de juny en què el seu autor, Manuel González Salmón, comunica al secretari de la RAH que: «El administrador de Correos de la Villa de Alcalá de Chivert en el Reyno de Valencia, me dice entre otras cosas, que en la partida del Mas, termino de aquella Villa, encontró Manuel Puig, jornalero, estando desmontando tierra, siete tinajitas llenas de yierrecitos de varias figuras, anillos y cadenas, todo antiquísimo» (CAI-CS/9/3929/1(2)⁴¹). Aquesta no era la primera troballa d'època ibèrica al corredor d'Alcalà de Xivert. La primera sembla ser una inscripció ibèrica trobada a la partida de Polpís, reaprofitada com a material constructiu en una edificació, que publica per primera vegada Conyngnman en 1790 (Estellés i Pérez Durà, 1991, 426, nº 6). L'altra la va donar a conèixer Valcárcel (1852, 10-11, lám. I, nº 12-13), qui explica que l'any 1791 es van trobar 2 inscripcions ibèriques al Corral del Roio, també reaprofitades com a material constructiu, així com 4 urnes d'orelletes amb restes humanes, unes figuretes que representaven cérvols i diversos fragments d'armes.

El segon assumpte és el referit a les excavacions que es van efectuar a Begís entre els anys 1845-46 (*vide supra*). Aquestes figuren esmentades per P. Sabau en el mateix escrit que copia un informe de la *Comisión Provincial* de l'any 1868 a la RAH (Cebrián, en premsa), on es descriuen les ruïnes de la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara: «(...) las excavaciones arqueológicas que en el año 1846 se hicieron en la villa de Begís y que desde aquella época se paralizaron; entonces se descubrieron basamentos de columna, trozos de piedras cinceladas y se creia que tal vez pudieran ser parte de algun pavimento de las fuentes o piscinas que tenian los gentiles en los atrios o inmediaciones de sus templos o mezquitas para sus purificaciones. Igualmente se descubrieron los cimientos de un edificio antiguo, que segun su forma y localidad, no seria extraño fuese de algun templo dedicado á la Diosa Palas, de la que tomó el rio que los baña y que se forma en las inmediaciones de la Villa el nombre antiguo de Palencia».

La documentació sobre les troballes de les Coves de Vinromà comprén la carpeteta de l'expedient i dos documents que daten dels mesos de gener i febrer de 1857, tots de documentació interna de la RAH (Mora i Tortosa, 2001, 49): una nota sobre diversos assumptes acordats per la RAH, entre els quals s'inclou demanar informació sobre aquestes troballes, i una minuta d'ofici en què es fa una relació d'aquestes troballes (CACS/9/7950/1(3)). Es tracta d'una notícia que arriba a la RAH i de la qual es demana informació al governador civil de Castelló: «La Real

41. Les necròpolis ibèriques de Castelló han estat estudiades per Oliver (1981, 206-210). Les troballes corresponents al període ibèric final han estat analitzades per Arasa (2001a, 83-88), on s'ha reunit tota la bibliografia anterior. Aquestes no són les úniques troballes arqueològiques d'Alcalà de Xivert, ja que –a més de les anteriorment vistes– en 1907 van aparèixer altres en aquest terme municipal: Huguet (a Sarthou, s. a, 205) i Olucha (1999, 218).

Academia de la Historia tiene conocimiento por aviso de D. Francisco Miralles y Folch, vecino de las Cuevas de Binromá que en los campos del término de esta villa se descubren con frecuencia sepulturas con inscripciones, en algunas de las cuales se conservan todavía en estado de momias los cadáveres de los que fueron enterradas en ellas, y que asimismo se encuentran en aquellos sitios monedas, jarros ó ánforas, vasijas y otros objetos de barro». Aquesta notícia és de gran importància, però el fet que no s'identifiquen els llocs de les troballes li resta interès⁴².

La documentació sobre l'esmentat plom ibèric del Pujol de Gasset de Castelló de la Plana, que es concentra en el període 1863-1867, és la més rellevant entre la referida a la província (Tortosa i Mora, a Almagro i Maier, 2003, 101). També a nivell de descobriments és sens dubte el més important de l'arqueologia castel·lenca –i valenciana– cap a la meitat del segle XIX. El dossier corresponent a aquesta troballa consta de 16 documents, en la seua majoria corresponents al litigi per la seua propietat. Possiblement els de major interès des del punt de vista arqueològic són la còpia anònima de l'informe de l'Antiquari de la RAH sobre els sis túmuls existents prop del mar del 18 de desembre de 1863 (CACS/9/7950/03(01); i sobretot la còpia de l'ofici de trasllat del governador civil de Castelló en què es dona notícia detallada de la troballa del plom, signat pel Director General d'Instrucció Pública S. Catalina el dia 1 de juny de 1867 (CACS/9/7950/03(05). Recordem que el 30 d'agost de 1851 es va trobar una làmina de plom amb un llarg text inscrit en alfabet ibèric nordoriental a l'anomenat Pujol de Gasset, un important assentament ibèric situat a escassa distància del Grau de Castelló. Aquest era un alter situat aleshores a uns 100 m de la platja, entre l'Estany dels Patos i Sotanella, que ja havia estat travessat per la nova carretera del Grau construïda en 1847 i poc després va començar a ser desemboscada per al conreu, quan es van produir importants troballes, entre altres l'esmentat plom inscrit i una moneda ibèrica. El propietari, V. Roca, va posar la troballa en mans del governador provincial, D. Portefaix, que al seu càrrec de president de la *Comisión de Monumentos* unia el de membre de la *Diputación Arqueológica de la Academia Española de Arqueología*, de la qual era director B. Sebastián Castellanos⁴³. Actuant d'una manera clarament irregular, el governador li va entregar el plom a aquest, que el va rebre en el mes de setembre del mateix any i el va entregar a l'esmentada Acadèmia el 30 d'aquest mes; poc després li'l va

42. N'hi ha còpia d'aquest expedient a l'arxiu de L. Cebrián: *Universidad de Navarra. Fondo Histórico. Fondo Luis Cebrián Mezquita. Caja 286*. En general, sobre l'arqueologia i la història de les Coves de Vinromà, es pot veure el llibre de Díaz Manteca (2002). La referència a inscripcions i monedes fa probable que es tracte d'algun jaciment romà.

43. D. Portefaix va ser un dels dos governadors, junt amb F. Balboa, que va haver a Castelló l'any 1851 (Balbás, 1892, 362). Després de la seua darrera reorganització en 1863, la *Academia Española de Arqueología* va passar a nomenar-se *Real Academia de Arqueología y Geografía del Príncipe Alfonso*, tot i que veritablement no va arribar mai a rebre el títol oficial de 'reial'. Vegeu: Luzón (a Marcos, 1993, 271-275).

deixar estudiar a G. D. de Lorichs, que va ser el primer autor a editar-lo. Anys després, a partir de 1863 va començar el llarg litigi per la seua propietat entre aquesta acadèmia i la *RAH*, que ha estat estudiat per Maier (1999). Sebastián Castellanos no va atendre els successius requeriments d'aquesta institució perquè entregàs el plom, i finalment, en ser disolta la primera el plom va passar a engrossir la col·lecció del recent inaugurat *Museo Arqueológico Nacional* el 7 de novembre de 1868, on actualment es conserva.

Vegem la transcripció de la part de major interès de l'esmentat ofici de juny de 1867: «(...) junto al camino nuevo de esta ciudad al Grao y muy cerca de la playa se halla á la izquierda una pequeña eminencia que en el dialecto del pais se escribe Puigol y se pronuncia Puchól, que significa cosa elevada ó mas alta que las que la rodean tiene este pequeño promontorio, que es circular ciento ochenta palmos de diametro en la base, y doce de altura, poco mas ó menos. No es obra de la naturaleza y si del arte, lo que se desprende al considerar que se halla situado en la gran planicie que se llama la Plana, que la constituye terreno de sedimento (...) en este terreno se hallaban hace algunos años cimientos de paredes de piedra y argamasa de cuatro palmos de espesor las que desaparecieron cuando el actual propietario Don José Gaset, puso en cultivo estas tierras convirtiendolas en un hermoso huerto, también es opinion general, y aun tradicional que dicho Puchol no es otra cosa que las ruinas de un antiguo edificio, tal vez de algun fuerte avanzado para proteger la costa á la manera de las torres que posteriormente se edificaron y que actualmente son de servicio, esta opinion se robustece en vistas de otros dos Puchóls que existen á la izquierda del que hablamos, como á distancia de un cuarto de hora uno de otro paralelos á la costa y formando linea con el que nos ocupa. Con el objeto pues de extraer piedra se han practicado excavaciones en dicho Puchol en otras ocasiones, y se han hallado algunos esqueletos, pero no se tuvo cuidado de examinarlos. Pero no sucedió asi por fortuna en el desmonte que se practico en el año 1851 por D. Vicente Roca con el objeto de trasladar tierra del Puchol que era entonces propiedad de Antonio Ernich, á un huerto que se estaba formando en la playa junto al Grao el activo Señor Roca, para beneficiarlo con una capa de tierra vegetal. Entonces se encontraron dentro de lo que al parecer fué edificio algunos cuencos de barro cocido como á un palmo de profundidad, que apesar de haberse sacado en fragmentos, se conoce que tenian tres palmos de altura, y lo mismo de diametro en la boca, no tenia orificio y si unas tapas ó coberteras del mismo material con su pezon ó asidero en medio; la tierra del rededor parecia calcinada, y no se observa ningun objeto dentro de los cuencos sino es la misma tierra. En el mismo sitio se hallaron dos hebillas de bronce, al parecer de correa ó ceñidor estrecho, una tacita de tierra gris oscura entera y bien labrada, y un pedacito del mismo material en forma de cono y taladrado por medio de su base hasta su altura, como si fuera un orificio de tinaja, ó de otro baso grande, y dos monedas de cobre, en la una se ve una cabeza, y al

reverso un ginete montado. Empero lo mas notable que se ha descubierto junto á los cuencos, fué una inscripcion en plomo el dia de 30 de Agosto de 1851, á las dos y media de la tarde hallandose sacando tierra del citado Puchol los jornaleros Jaime Domenech, Vicente Tomás, Juan y Jayme Gual y José Yzquierdo y dos ó tres mas todos vecinos de esta Ciudad, el último citado encontró entre los cascós de los cuencos, ó junto á estos, de que arriba se ha hecho mencion, un rollo de plomo que desarrollado se vio que era una faja ó zona de 11/2 pulgadas de ancha 171/2 de larga, y una linea de espesor, y que contenia una inscripcion de letra desconocida que ocupaba cuatro lineas, la última mas corta, quedando un espacio de tres ó cuatro pulgadas sin letras, estas estaban divididas en grupos por tres puntos colocados en linea vertical que dividen la inscripcion en palabras ó versiculos: la forma en que estaba arrollada la plancha ó faja de plomo era espiral, las letras caian á la parte interior y la última buelta que lo cerraba todo, era el trozo en blanco, las letras son de mala forma y estan abiertas al parecer con estilo ó punzon de hierro. El individuo que se encontró este objeto arqueologico lo entrego á su amo D. Vicente Roca, quien lo paso al Gobierno politico en donde para su mejor conservacion se mando entallar en madera, remitiendolo el Señor D. Domingo Portefe, en aquel entonces Gobernador y presidente de la Sociedad Arqueologica al Sr. Castellanos presidente de ella, en donde probablemente alli existia, y para su mayor inteligencia acompañamos una copia de la mencionada inscripcion. Los demas Pucholes, todos ellos situados en la costa se encuentran hoy dia reducidos á cultivo y és tan poca su importancia, que en ninguno de ellos se encuentra el menor vestigio ó ruina ni se sabe que haya existido en tiempo alguno»⁴⁴.

La referència a les ruïnes de la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara, identificades amb el temple dedicat a Venus esmentat per les fonts, figura en un ofici sobre el plom ibèric de Castelló i un informe particular sobre aquesta troballa (1867-68). L'any 1868, la *Comisión de Monumentos* de Castelló va enviar a la *RAH* un informe signat per P. Sabau on —a més de la notícia sobre les excavacions de Begís de 1846— s'indica l'existència d'un temple dedicat a Venus a la població d'Almenara: «(...) las ruinas de un antiguo templo que los Romanos dedicaron á la diosa Venus y que se hallan situadas en la cumbre de un montecillo junto á las lagunas del pueblo de Almenara; en aquel monton de escombros se encuentran restos de pavimento bastante bien conservado, bases de columna con inscripciones, lápidas, y trozos de piedras labradas, que indican la grandeza que aquel edificio tenia en

44. La part d'aquest text referida a la troballa del plom està transcrita per Maier (1999, 62), però no s'havia editat fins ara en la seua totalitat. Aquest document és l'origen de totes les referències posteriors al jaciment. Porcar (1933) descriu els pujols de la marjalera i els localitza en un croquis. En direcció nord i prop de la platja es trobaven el Pujolet de Tarassona i el Pujolet del Camp de Tir; en segona línia i més pròxims al Grau es trobaven el Pujolet de Burgaleta i el Pujolet Xaraplo. D'altra banda, Esteve (1966, 144) va destacar que les troballes no tenien un caràcter exclusivament funerari i que els primers nivells d'ocupació del jaciment eren prehistòrics.

antiguos tiempos» (Cebrián, 2003, 33-34)⁴⁵. La segona referència figura en l'ofici de trasllat del governador civil de Castelló en què es dona notícia de la troballa del plom de Castelló, de 1867, vist anteriorment, (CACS/9/7950/03(05): «Tambien hay noticia que en las lagunas de Almenara y en una pequeña eminencia que forma el terreno existen los restos de un templo dedicado á Venus, pero la Comision careciendo de fondos no ha podido visitar dichas antiguedades y dar el oportuno informe». Una mostra concreta de la seua inoperància per falta de dotació econòmica. Com hem vist anteriorment en parlar de les excavacions, es tracta d'una vil·la romana existent als peus de la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara i coneguda des de finals del segle XVIII (Arasa, 1999).

La documentació sobre el mil·liari de l'ermita de Sant Vicent de Borriol consta de la corresponent carpeteta, un expedient (CACS/9/7959/04(1) i una minuta (CACS/9/7959/04(2), tots de l'any 1888. L'expedient és del 9 de març i és la notificació al director de la *RAH* de l'arribada de la carta on es dona notícia de la troballa: «El Señor D. Antonio F. Ruiz, desde Castellon de la Plana, con carta del 1 del corriente, remite copia de la inscripcion de una columna miliaria que vió el 6 de Febrero último, sin pedestal y tirada ó inclinada sobre el angulo del Sur, de la cerca de la hermita de S. Vicente, de Borriol, de aquella provincia y distante de la entrada de dicho pueblo proximately un kilometro; de forma cilindrica, que mide sobre un metro de alto, por 0,40 de diametro y la piedra es rodено rojo; añadiendo que en la misma cerca hay otras, y á la distancia de unos 4 metros el paso de un antiguo camino que sigue á Castellón por detrás del Santuario». En la minuta, de 26 de març, el director de la *RAH* notifica a F. Fita que ha estat nomenat per a elaborar un informe sobre la troballa⁴⁶. Però el mil·liari era ja conegut des de feia més d'un segle, i el propi Fita (1883) havia reeditat cinc anys abans l'opuscle de A. Sales de 1766 on el donava a conèixer. Això no obstant, Fita (1888) se'n farà ressò en una nota al butlletí de la *RAH*.

45. A continuació afegeix: «Muy cerca y enfrente del monte, pero ya dentro del terreno pantanoso, existe una balsa ó deposito de agua cuya profundidad se calcula en cuarenta pies en ella y en su fondo, segun dicen los naturales del país se ven en días claros y despejados restos que se creen ser de algun edificio y hasta algunos añaden que sobre las ruinas se distingue, una estatua o matrona, claramente». A pesar del caràcter confús d'aquesta referència, possiblement es tracta de les pròpies Llacunes d'Almenara. Abans de poder consultar el manuscrit, i seguint la interpretació literal que en feia Cebrián (2003), vaig creure que es tractava d'una referència a una troballa escultòrica a la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara (Arasa, 2004, 331). Aprofite l'ocasió per a esmenar-me i negar la seua existència.

46. Sobre Fita, vegeu la monografia d'Abascal (1999). Erròniament, en la fitxa del document s'interpreta que a més del mil·liari hi havia altres dues inscripcions, possiblement en referència als fragments esmentats per l'autor de la missiva, en realitat altres dos fragments de mil·liari però anepigràfics. Vegeu: Arasa (1992a, 349-251).

IV. Els estudis sobre l'Arc de Cabanes en el segle XIX

Les referències a l'arc de Cabanes al llarg del segle XIX són relativament nombroses, però en la seua major part es redueixen a citacions d'autors anteriors, se centren sobre la qüestió històrica de la data i l'esdeveniment que podia explicar la seua erecció i a penes aporten informació a la ja coneguda des del segle anterior. S'avança, això sí, en la descripció, mesurament i representació del monument, i en aquest sentit el document que ací presentem suposa una interessant aportació pel fet que proposa una restitució, la primera, de la part que falta de l'arc. A continuació faré una revisió no exhaustiva dels principals autors que l'esmenten, destacant aquells aspectes que són de major interès en els seus comentaris sobre el monument.

Autor	Referència
Valcàrcel	1805 [1852], 28-29, làm. 4, nº 47
Laborde	1806, 91, pl. CX
Ceán	1832, 58
Cortés y López	1836, III, 68
Madoz	1846, V, 16
Miralles del Imperial	1868, 34-35
Mundina	1873, 158-159
Llorente	1887, 276-279
Balbás	1892, 35-36

Relació cronològica dels principals autors que s'ocupen de l'arc romà de Cabanes al llarg del segle XIX.

Valcàrcel (1805) –que l'havia visitat cap a 1790– és el primer autor valencià que l'esmenta en aquest segle. Referint-se a les opinions manifestades per Beuter i d'altres historiadors valencians sobre l'època i motiu de la seua construcció, comença així la seua relació, segons el text editat per A. Delgado: «El arco segun su opinion, no es de aquella remota edad, porque su arquitectura es mas semejante á la de la decadencia del imperio romano. Dice tambien, que el camino militar de los romanos pasaba inmediato al arco, dejándole entre el camino y la villa, y que junto a él se encontró una inscripción sepulcral (...). Volviendo al arco dice, que sacó la copia visto á ocho piés de su frente, y segun aparece tenia de luz quince piés de alto y de ancho once piés, sin contar por lo mismo con el hueco de las pilastras ni con el grueso de las piedras que forman el medio punto. Dice ademas, que en las dovelas se advertian agujeros, que sin duda sirvieron para aferrar el segundo cuerpo de la obra, el cual estava desecho. A la derecha por la parte de Poniente en el arranque del arco, á la alzada regular de un hombre, se veian cinceladas las armas de Aragon,

las cuales dice grabó un pastor treinta años antes. En un pozo inmediato al arco, dice que habia tres trozos de columnas que servian entonces de pilas, algunas enteras, y ademas trozos de capiteles, que tal vez sirvieron para el segundo cuerpo del mismo arco, puesto que son de la misma calidad de piedra. Tambien por aquellas inmediaciones dice, que se advertian fragmentos de ánforas y ladrillos de construcciones romanas». Les consideracions de Valcárcel sobre el monument són de gran interès, al temps que reproduïeix un gravat prou exacte del mateix. Així, en dóna unes dimensions en peus⁴⁷, assenyala que està situat a la vora d'una via romana, i compta amb un context arqueològic definit per una sèrie de restes ceràmiques corresponents a una vil·la i també per la presència d'una inscripció de caràcter possiblement funerari; les dovelles conserven unes mosses que suposa degueren servir per a subjectar el segon cos de l'arc; en un pou immediat es conservaven tres elements arquitectònics, que identifica amb columnes, i alguns fragments de capitells que podrien pertànyer a aquest segon cos; finalment, es decanta per atribuir al monument una datació tardana.

En 1806, el viatger francès Laborde fa la següent descripció de l'Arc: «(...) la petite plaine de Cabanes, au milieu de laquelle s'éleve un monument dont le temps a respecté le caractere. C'est, à en juger par sa forme, un arc de triomphe. On prétend dans le pays qu'il a été érigé en l'honneur de Pompée; mais il ne reste aucune trace qui confirme l'authenticité de cette tradition. Ce qui n'est pas douteux, c'est que le monument est de construction romaine, quoiqu'il s'éloigne des proportions ordinairement adoptées dans les ouvrages de cette espece. Il est d'une forme massive, et sans aucun ornement; il consiste en deux pieds-droits posés sur des piédestaux, et surmontés d'une archivolte assez hardie; la courbe en est un peu surbaissé, et affecte la ligne dite anse de panier; mais il paroît qu'elle étoit originairement à plein cintre, et que c'est à l'action du temps qu'il faut attribuer l'irrégularité qui s'y fait remarquer. D'ailleurs tout le monument est bâti en belles pierres de taille, sans ciment ni mortier. Il est dessiné du côté qui regarde Costur. On voit à l'horizon la ville de Cabanes, qui se trouve à-peu-près à trois quarts de lieue de distance vers le midi. Tous les détails de ce monument ont été mesurés avec soin, et rapportés exactement dans l'élévation géométrale qui se trouve au bas de la vue perspective». En la seua descripció trobem el que serà un dels tòpics sobre la tècnica constructiva emprada: l'assentament dels carreus en sec. El considera un arc triomfal i rebutja l'opinió dels autors locals segons la qual s'havia erigit en temps de Pompeu. Destaca el seu caràcter massís i l'austeritat ornamental, així com el fet que es troba un poc rebaixat. El mesura amb rigor i en fa el dibuix més exacte dels que s'havien fet fins al moment, amb la representació en planta dels pilars.

47. El peu valencià té 30'2 cm i el pam té 22'65 cm; vegeu una taula d'equivalències de les unitats de longitud a: Ruiz (1867, 116 i 119).

Ceán (1832) basa la seua descripció en les de Cavanilles i Valcárcel, sense aportar res de nou: «Cerca de esta villa, caminando al Norte, se ve un monumento romano, colocado en una llanura. Es un arco triunfal de mármol pardo, y los sillares estan perfectamente sentados sin señal alguna de mortero que los una. Tiene 30 palmos de alto y 18 de ancho. Desde el suelo hasta el arranque del arco hay 19 palmos: forma este un medio círculo, compuesto de 14 dobelas de 2 palmos de alto y 4 de largo cada una, con la correspondiente latitud para formar la curva. Los lados de los pilares ó pilastras son desiguales, tienen cada uno 4 palmos en lo interior del arco y 5 en los que miran al norte y mediodía. Los basamentos é impostas presentan en cada lado un palmo mas que las pilastras, y el ornato de una ancha moldura. En uno de los postes se colocó, no sabemos cuándo ni con qué motivo, el escudo de armas de Aragon con su corona, sin tener relacion alguna con el objeto de la ereccion del arco. Se conoce que estuvo mas adornado en lo alto y en lo ancho, y en el dia está aislado, que no parece haber sido asi en el principio por los vestigios que tiene á los lados. En un pozo inmediato hay tres pilas socavadas en tres trozos de columnas enteras y pedazos de capiteles, de lo que se puede inferir que sirvieron en este monumento. Se descubren ademas por alli fragmentos de ladrillos, de ánforas y de otras antiguallas, (...)». El fet que incloga aquesta referència als elements arquitectònics conservats al Pou de la Roca permet deduir que havia consultat l'obra de Valcárcel, encara inèdita.

En 1836, Cortés y López afegeix una nova opinió sobre la data i motiu de construcció del nostre monument: «En Cabanes no solo se halla el arco romano, erigido en mi juicio por Escipion Africano, en memoria de la gran victoria que su padre y su tio consiguieron sobre Asdrúbal, (...)». En la línia interpretativa de Beuter, Cortés data el monument en el context de la segona guerra púnica.

Basant-se també en les notícies de Cavanilles i Valcárcel, Madoz (1846) en fa una descripció prou acadèmica: «Todo es de mármol pardo muy duro, y los sillares de que se compone se mantienen perfectamente unidos, sin quedar vestigios de mortero. Hállase sostenido por 2 zócalos de 3 1/2 pies de altura, 7 de long. y 6 de lat. que sirven de basamento á los dos grandes pedestales donde arrancan las piedras de Salmé: las molduras de dichos pedestales forman una gola con un listero en la parte superior y en la inferior una media caña con otro listero y un filete. Las cornisas superiores de ambos lados son de una pieza desde cuyo punto comienza el arco compuesto de 14 dobelas de 2 palmos de alto, 4 de largo con la latitud correspondiente para formar la curva. Su luz es de 18 pies, su altura de 24 y el espesor de 3 1/2 en lo interior del arco y un poco mas en la parte que mira al N. y S.» Hi destaquen les referències al tipus de pedra com marbre, la inexistència de morter i les impostes llaurades en una sola peça.

Dos anys després de la redacció del document que ací analitzem, Miralles del Imperial (1868) el descriu així: «Pero el recuerdo más notable de la época romana

que existe en nuestra provincia es sin duda alguna el arco del llano de Cabanes. Compónese esta construcción de dos pilastras de 3'35 metros de altura y un medio punto de 2 metros de radio; tiene de luz 5'35 metros de alto y 4 de ancho, y el grueso del muro mide 0'95 metros: toda la obra es de mármol pardo muy duro y las piedras que la forman se mantienen perfectamente unidas sin que queden señales de mortero: está sin concluir, como lo prueban los agujeros que hay sobre las cuatro dobelas centrales, destinados sin duda á sostener el remate del arco; pruébanlo también los espacios vacíos que se observan sobre las impostas, superficies planas que parecen dispuestas á recibir otros sillares para dar armonía al conjunto. El aspecto general del arco es poco esbelto, careciendo de muchas condiciones de buen gusto arquitectónico; la obra se conserva en bastante regular estado, notándose solo algo desmoronadas las aristas de las piedras inferiores, á consecuencia del abandono en que hasta hoy se había encontrado». Aquest autor dóna per primera vegada les dimensions en metres, assenyala que la pedra emprada en la seua construcció és el marbre i que els carreus es troben assentats en sec, creu que no es va acabar de construir, indica l'existència de les mosses a l'extradós de les dovelles i en reprodueix un dibuix excessivament esbelt, fet curiós per quant en el text indica justament el contrari.

En 1873, Mundina el descriu sumàriament: «Hacia la parte N. se vé una vasta llanura, cuya estension mide sobre 24 kilómetros cuadrados, y se denomina el llano del Arco, por hallarse en este punto un arco romano construido 129 años A.D.J.C. Este monumento que nos revela las glorias del pueblo romano y la paz que gozaba el país despues de la horrorosa lucha y destrucción de Numancia, en cuya tranquila época fué levantado, tiene 5 metros de luz, y 6'5 de montea; tiene por base dos enormes piedras de forma rectangular, sobre las que se levantan dos sólidos pedestales, en los cuales se vé en su parte superior una gola y liston, y en la inferior media caña, liston y filete; las cornisas superiores son de una sola pieza y se conserva en un regular estado». Hi destaca, sorprenentment, la data exacta de construcció del monument i unes dimensions clarament exagerades.

L'any 1884 va visitar l'arc un grup del Centre Excursionista del Rat-Penat de València, encapçalat pel periodista i escriptor T. Llorente, quan es va fer la que molt possiblement siga la primera fotografia del monument. En 1887, el mateix Llorente recull les diferents opinions d'historiadors i erudits sobre els motius i l'època d'erecció de l'arc, fent una breu descripció del mateix i reproduint un dibuix copiat de la fotografia esmentada: «El monumento está reducido á dos pilastras con basamentos é impostas molduradas, en las que se apoya un sencillo arco de medio punto. Está construido con bloques de mármol pardo, que no conservan en sus intersticios vestigios de argamasa. No tiene inscripciones: éstas, en caso de haberse terminado el arco (lo cual dudan los anticuarios), estarían en el cuerpo superior, que no existe. (...) Que no era portal de un edificio, sino monumento aislado, dícelo su estructura;

que debíó conmemorar algún suceso ó personaje famoso, dedúcese de las prácticas de los romanos; que en este llano se riñeron batallas en aquellos tiempos, pruébanlo huesos esparcidos y armas rotas, con frecuencia desenterradas por el arado: no bastan, empero, estos indicios para señalar la época exacta ni el objeto especial de su erección». Als tòpics sobre el tipus de pedra i l'assentament en sec, Llorente afegeix un comentari general sobre la seua funció, obrint la porta a la possibilitat que estigués dedicat a un personatge, i el-ludeix la qüestió de la datació. La referència a les troballes arqueològiques és molt genèrica i pot relacionar-se tant amb el jaciment situat a la seua vora com a alguna necròpolis ibèrica.

Tanca el segle la descripció de Balbás (1892), que segueix quasi literalment la que anys enrera havia fet Miralles: «(...) Consta de dos pilastras que miden tres metros y 35 centímetros de altura, y de un medio punto de dos metros de rádio: tiene de luz 5'35 metros de alto y 4 de ancho, y el grueso del muro es de 0'95 metros. Toda la obra es de mármol pardo muy duro, y las piedras que la forman se mantienen perfectamente unidas, sin que queden señales de mortero, y como si todo el arco fuese de una sola pieza. Está sin concluir, como lo prueban los agujeros que hay sobre las cuatro dovelas centrales, destinadas sin duda á sostener el remate del arco; pruébanlo tambien los espacios vacíos que se observan sobre las impostas, superficies planas que parecen dispuestas á recibir otros sillares para dar armonía al conjunto. El aspecto general del arco no es muy esbelto, á la verdad, y no abundan en él condiciones de belleza arquitectónica. La obra se conserva en bastante buen estado, (...) pero la Comision Provincial de Monumentos, para atender mejor á su conservacion, pavimentó en 1873 el terreno que ocupa el arco, y puso á su alrededor elegantes y sólidos guarda-ruedas para evitar que pasasen los carros». A les consideracions de rigor anteriorment indicades, afegeix que s'havien efectuat les primeres obres de protecció del monument.

En síntesi, els autors que al llarg del segle XIX escriuen sobre l'arc de Cabanes segueixen una sèrie de consideracions sobre determinats aspectes que es repeteixen de manera recurrent: el tipus de pedra és marbre o granit, en l'obra no s'utilitza l'argamassa, l'arc està inacabat i la seua funció és commemorativa d'algun fet bèl·lic. La denominació de «mármol pardo» per a la pedra de què està construït la introduïx Cavanilles (1795, I, 64), i no ha d'interpretar-se literalment donat que era normal en l'època per a designar la pedra tallada. Escolano (1611, 623-624) és qui per primera vegada al·ludeix a un assentament en sec dels carreus⁴⁸. Com a prova de què està inacabat s'assenyalen les mosses existents a l'extradós de les dovelles centrals, la mateixa superfície de les impostes i el plànols preparats a tal efecte en els coi-

48. Encara Andreu (1955, 152) el descriurà com construït amb carreus de granit units sense argamassa. La denominació «de Barà» per a l'arc de Cabanes que utilitza Escolano en aquest paràgraf era freqüent en l'època i la trobem en altres documents; vegeu: Arasa (1990).

xins. Valcàrcel (1805) és el primer que indica la presència de les mosses de les dovelles. Laborde (1806) fa veure que tres dovelles es troben un poc desencaixades, possiblement per un defecte de construcció. Entre els autors que es pronuncien sobre la seua datació són majoria els que el situen en el període republicà i només Valcàrcel ho fa en un moment avançat de l'Imperi. En la seua descripció s'utilitza una terminologia no sempre adequada, com és el cas de «pilastras» o «pedestales» per a referir-se als pilars, «cornisas» per les impostes, etc, fet normal en una època en què no s'havia normalitzat encara el vocabulari arquitectònic. En relació amb la descripció, en la dècada de 1860 el metre substitueix el pam com unitat de longitud: és Miralles de Imperial qui l'introdueix per primera vegada en 1868, tot i que en el document que ací presentem (de 1866) ja se n'anticipa l'ús. Amb tot, destaca la disparitat de mides en les diferents descripcions. Recordem que la seua altura fins a l'extradós és de 5'80 m, la llum és de 4'02 m i, a nivell d'impostes, la planta del monument forma un rectangle de 6'93 x 1'36 m.

Les representacions gràfiques del monument són, llevat d'alguns casos com Laborde (1806), de caràcter artístic i en ocasions d'escassa qualitat. Només aquest el representa en planta i ningú en fa un dibuix a escala, que trobem únicament en l'informe de F. Ponzoa. D'altra banda, també és Valcàrcel el primer autor que precisa la localització del monument a la vora de la via romana. Aquesta havia estat reconeguda ja per diversos autors en parlar dels mil·lars que hi havia a la seua vora⁴⁹. També hi fa referència F. Vallés, baró de la Pobla Tornesa, en una carta a Cavanilles de 1796 (Arasa, 2001b, 17): «Vemos que es fiel la tradición de los naturales de que pasava por aqui el camino de los Romanos, que tal vez será este la celebre Via Augusta, que Augusto mandò abrir y extender hasta los confines de su imperio». La troballa de restes arqueològiques pel voltant de l'arc que Valcàrcel assenyala és prova de l'existència d'una vil·la avui totalment arrasada que devia estar situada a l'encreuament de la via Augusta amb un altre camí antic com és el de Vistabella, un itinerari de llarg recorregut que arranca en la costa a la Ribera de Cabanes i es prolonga per Vistabella cap a terres de Terol. Del jaciment només coneixem algunes troballes ceràmiques i monetàries. Possiblement es tractava d'una *taberna* situada en una cruïlla de camins, un establiment privat dels que es trobaven a les principals vies (Arasa i Rosselló, 1995, 83). Finalment, Valcàrcel assenyala l'existència d'elements arquitectònics motlurats a les proximitats de l'arc, al Pou de la Roca, situat a 0'2 km de l'arc en direcció est, que només repetirà Ceán. Caldrà esperar prop d'un segle perquè Andreu (1955, 155-156) els relacione amb el monument, juntament amb uns altres conservats en una antiga torre de la muralla de la població.

49. Prades (1596, 378), Escolano (1611, 628), Sales (1766 = Fita, 1883, 54-56), Cavanilles (1795, I, 55) i el mateix Laborde (1806, 100).

V. L'autor i els documents

Les dades que he pogut reunir sobre Félix Ponzoa Cebrián són molt escasses. Natural de Múrcia⁵⁰, en la seua carrera com a funcionari públic va residir en diverses ciutats espanyoles com Palma de Mallorca, Santa Cruz de Tenerife, Castelló de la Plana i Madrid, en aquest ordre, on va acabar la seua trajectòria professional. És conegut per les seues activitats com literat i historiador. La major part de la seua producció la va publicar a Palma de Mallorca, on possiblement va residir prou anys. De la seua producció literària coneixem una obra teatral publicada a Palma de Mallorca l'any 1845: *Una fortuna en las minas*; i un volum de poesia titolat *La Gandulia*, publicat a Barcelona l'any 1855. Com historiador és autor d'un llibre sobre la *Historia de la dominación de los árabes en Murcia* publicat també a Palma de Mallorca en 1845. És també en aquesta ciutat on va publicar l'any 1846, junt al destacat antiquari local J. Mª Rover de Rosselló, el *Diccionario manual para el estudio de antigüedades*⁵¹. Aquest llibre, que recull en ordre alfabètic una sèrie de termes i personatges de l'antiguitat, pretén ser un instrument pràctic per a la consulta de dubtes. Anys després, en 1862 es troba a Santa Cruz de Tenerife, on el 22 de juny signa la còpia d'un informe sobre la troballa de quatre mòmies guanches que remet a la *RAH*⁵². En 1866 el trobem a Castelló, on el 23 de gener és nomenat acadèmic corresponent de la *RAH* a proposta d'una terna formada per A. Delgado, J. Amador de los Ríos i M. Lafuente⁵³. És aleshores quan, en agraïment per aquest nomenament, Ponzoa redacta l'informe que ací analitzem, que signa el dia 1 de juliol i envia a la *RAH* el 11 d'agost. Finalment, l'any 1889 el trobem a Madrid, on figura en la relació de membres de la *RAH* en aquesta ciutat (Anònim, 1889, 121). De la trajectòria de F. Ponzoa amb posterioritat a la redacció de l'informe sobre l'Arc de Cabanes sabem ben poc, però sembla no haver realitzat més activitats en el camp de l'Arqueologia. El fet que no figure entre els socis de la *Sociedad Arqueológica Valenciana*, que es constitueix l'any 1871 i va reunir la pràctica totalitat dels

50. Agraise a la professora C. Berrocal (Universidad de Murcia) els seus esforços per proporcionar-me informació biogràfica d'aquest personatge. Possiblement té parentesc amb J. A. Ponzoa Cebrián, originari de Múrcia i *Catedrático en Economía Política de la Real y Suprema Sociedad Económica Matritense*, que va arribar a ser ministre de *Marina, Comercio y Gobernación de Ultramar* en 1838.

51. Aquest llibre compta amb dues edicions facsímils de *Librerías París-Valencia* dels anys 1985 i 1999.

52. PONZOA Y CEBRIÁN, F. (1862): *Copia del informe de tres profesores de medicina sobre cuatro momias aparecidas en Candelaria (Tenerife) de las cuales tres son masculinas y una femenina, la mejor conservada*, *RAH*, CATF/9/7950/05(02).

53. En aquesta època els membres corresponents de la *RAH* eren nomenats després que la seua candidatura hagués estat revisada per una terna d'acadèmics. Cal destacar, en aquest cas, el prestigi dels tres membres que conformen la terna que va proposar la seua candidatura. He d'agrair al Dr. Jorge Maier Allende, del *Gabinete de Antigüedades* de la *RAH*, l'atenció amb què ha atès les meues consultes relacionades amb aquesta institució.

aficionats valencians a aquesta matèria en aquesta dècada (Papí, 2002), pot explicar-se perquè probablement aleshores ja havia estat traslladat a Madrid. En qualsevol cas, a l'arxiu del Gabinet d'Antiguitats de la *RAH* no es conserva cap document més en què aparega esmentat com autor.

L'expedient dedicat a l'arc de Cabanes consta, en conjunt, dels següents cinc documents:

1. Carta de remissió de l'Informe sobre l'Arc de Cabanes, enviat en agraïment per haver estat nomenat acadèmic de la *RAH*.

2. Informe manuscrit titolat «Arco de Cabanes. Observaciones críticas», adreçat a la *RAH*.

3. Minuta d'ofici en què se li agraeix l'enviament de l'informe sobre l'Arc de Cabanes.

4. Minuta d'ofici adreçada a Carlos Ramón Fort y Pazos en què se li comunica que ha estat designat perquè informe sobre el manuscrit titolat «Arco de Cabanes. Observaciones críticas».

5. Informe de Carlos Ramón Fort y Pazos sobre el manuscrit titolat «Arco de Cabanes. Observaciones críticas», del qual és autor Félix Ponzoa y Cebrián, adreçat a la *RAH*.

D'aquests documents, n'hi ha dos de caràcter purament administratiu (núm. 3 i 4), un altre d'interés per conèixer les circumstàncies en què es va redactar aquest informe (núm. 1) i altres dos que són els vertaderament interessants: l'Informe sobre l'Arc (núm. 2) i l'escrit de valoració que en fa C. R. Fort (núm. 5), el membre designat per a tal fi.

VI. Anàlisi del manuscrit titolat «Arco de Cabanes. Observaciones críticas»

El text, dividit en catorze apartats, dels quals no existeix el nº 11 per un error en la numeració, tracta fonamentalment de l'Arc de Cabanes, però també fa referència a la via Augusta i altres troballes arqueològiques de l'època com un cap de marbre trobat a Borriol. Aquests apartats estan dedicats a la localització del monument (1^r), material i tècnica constructiva (2ⁿ), descripció i dimensions (3^r) i falta d'inscripció i presència d'un escut medieval (4ⁿ). En el 5^è exposa les raons per les quals considera que el monument està incomplet i des del 6^è fins al 13^è s'estén en una prolixa revisió dels esdeveniments històrics en què podria trobar explicació la seua erecció. Finalment, el 14^è el dedica a exposar breument les conclusions històriques a què arriba sobre la data de la seua construcció.

Les referències bibliogràfiques són poc nombroses i als escassos autors valencians que hi apareixen amb el seu nom se'ls esmenta majoritàriament com a font d'autoritat. A l'inici de l'apartat 5^è fa al·lusió als altres autors que han tractat del monument: «A ninguno de cuantos escritores se han ocupado del Arco de Cabanes

(...)». I abans, en el 1^r apartat al·ludix a tots els historiadors que han considerat l'Arc com un monument de caràcter triomfal. Els autors que esmenta són, en l'apartat 4th, Cavanilles (1795) i Madoz (1848-50). En l'apartat 9^è esmenta Escolano (1610) –sempre grafiat Scolano– en parlar del setge a *Arcobriga*, en el curs de la guerra de Sertori. En l'apartat 12^è figuren Beuter (1546) –en la seua edició en castellà– i de nou Escolano en referència a la batalla entre les tropes de Pompeu i Perpenna, i Diago (1613) quan tracta de la mort de Sertori i Perpenna i del final de la guerra. En l'apartat 13^è és on apareix un major nombre d'autors: de nou Beuter i Escolano, Prades (1596) i Cavanilles (1795).

Historiadors valencians	Autors clàssics
Beuter (1546)	César, <i>De bello civico</i> , Llibre I
Prades (1596)	Titus Livi, <i>Dècada III</i> , Llibre II
Escolano (1610)	Orosi, <i>Història</i> , Llibre V, Cap. 23
Diago (1613)	Sili Itàlic (a través d'Escolano)
Cavanilles (1795)	
Madoz (1848-50)	

Relació d'autors que apareixen esmentats en l'informe de F. Ponzoa.

L'objectiu del seu informe l'explicita en la nota que acompanya el seu enviament a la *RAH*: «aclarar una verdat històrica», és a dir, no és tant el monument en si com determinar el moment històric i la causa concreta de la seua erecció. Aquesta intencionalitat explica la brevetat de la descripció i l'extensió dels apartats dedicats a esbrinar aquells extrems. El treball, doncs, pot enquadrar-se en un enfocament netament antiquarista més interessat en l'anàlisi dels textos clàssics que en el propi monument arqueològic. A continuació repassaré de manera crítica els apartats d'aquest informe, comentant aquelles qüestions que considere de major interès.

1^r En aquest primer apartat estableix la premissa que dóna peu a la revisió històrica que realitzarà entre els capítols 7^è i 13^è i que constitueix la part més extensa de l'informe: l'Arc de Cabanes és un monument triomfal erigit per a perpetuar la memòria d'algun important esdeveniment bèl·lic. El suport d'aquesta asseveració és l'opinió unànim dels historiadors que han tractat d'aquesta qüestió, és a dir, un argument d'autoritat. D'aquesta manera condiona tot el desenvolupament posterior dels seus raonaments i òbviament la conclusió final. Dilucidat el motiu de l'erecció, només falta determinar quin és el fet històric concret. En aquest raonament rau el problema d'interpretació de la historiografia sobre aquest monument, que ha estat llastrada per un judici erroni. Aquest argument condiona també la cronologia del monument, ja que si es tracta d'un arc triomfal devia haver-se erigit amb anterioritat a la pacificació dels territoris hispànics per August i per tant s'ha de datar

en època tardorepublicana. L'únic autor que plantejarà una datació diferent, més tardana, és Valcárcel (1852), i això «porque su arquitectura es mas semejante á la de la decadencia del imperio romano». Amb posterioritat alguns autors van plantejar la possibilitat que es tractàs d'un arc territorial, és a dir, un monument que senyalaria el límit d'un territori municipal o d'altre tipus. Però només en dates recents s'ha plantejat en la investigació especialitzada l'existència d'arcs privats de caràcter honorífic-funerari, que quasi mai constitueixen veritables tombes, d'altra banda un fet constatable epigràficament en la coneguda inscripció de Xèrica (*vide infra*), obrint pas així a un canvi en la interpretació de la funció específica de l'Arc de Cabanes. En aquesta línia interpretativa vam plantejar la hipòtesi que aquest devia ser un monument de caràcter privat que havia de posar-se en relació amb la vil·la romana que hi havia al mateix lloc de l'encreuament de camins on es troba situat.

2ª La identificació de la pedra amb què està construït l'Arc com 'marbre', segons hem vist anteriorment, és un tòpic que apareix de manera continuada en la bibliografia entre els segles XVIII i XX. A principis d'aquest segle el «mármol pardo» de Cavanilles passarà ara a ser «granito de las canteras del país» (Del Arco, 1912, 9). És interessant la referència a la pedrera que encara aleshores es trobava en explotació, tal vegada al Tossal de Gaidó (Cabanès), però no en determina el lloc. L'autor reconeix que els carreus del monument estan travats amb morter i no en sec, i destaca que altres no ho van saber distingir. Aquest és justament el segon dels tòpics que arranca amb Escolano (1611, 623-624): «Y es cierto de celebrar su arquitectura, porque con estar todas sus piedras sin travazon de argamasa, ni de otra liga, duran tan eslavonadas entre sí, que no ha podido el tiempo executar en ellas su acostumbrado rigor». El monument està bastit de pedra calcària gris-blavenca del país, els carreus estan travats amb morter i grans còdols a l'interior dels pilars, visibles en alguns dels intersticis, i no assentats en sec.

3ª Aquest apartat està dedicat a la descripció del monument i el podem relacionar amb la làmina en què el representa aproximadament a escala 1:50, on la part restituïda va dibuixada en roig⁵⁴. En aquesta figura també la planta del monument, que ningú havia representat completa. Només Laborde (1806) ho havia fet amb els pilars, però no amb l'arc. A nivell d'impostes, l'arc té unes dimensions de 693 x 136 cm. En el text Ponzoa indica les dimensions en peus, però en la làmina ja inclou una escala gràfica en metres, sent la primera vegada que s'utilitza aquesta unitat. La descripció és semblant a les realitzades per altres autors i no presenta novetats d'interès. La seua reconstrucció s'aproxima prou a la que nosaltres hem proposat (Arasa i Abad, 1989, 59-64, fig. 52-53), amb un fris delimitat en el seu costat inferior per un llistell i coronat per una cornisa motllurada que consta d'un altre llistell i una gola dreta. No explica el mètode emprat per a la reconstrucció que planteja i al fris li dóna major alçada, de manera que la seua altura total se situa aproxi-

54. Aquest dibuix ha estat reproduït per Mora i Tortosa (2001, 49).

madament en 8'60 m i el volum de l'entaulament sembla excessiu. La nostra reconstrucció es basava en un mòdul equivalent a un terç de la llum de l'arc (133'3 cm): l'altura seria de sis mòduls, o siga, de 799'7 cm. Curiosament, l'opció del llistell llis per a delimitar el fris pel costat inferior va ser la proposada per Andreu (1955, 156-157) en la seua proposta de reconstrucció. Nosaltres vam optar per una motlura correguda a mode d'arquitrau amb el mateix perfil que la de les impostes i la cornisa, perquè aquesta és la solució que es troba en la major part dels arcs. En el fris, Ponzoa dibuixa un ampli marc rectangular a l'interior del qual devia figurar la inscripció que explicaria el motiu de l'erecció del monument. Aquesta solució és raonable per la datació que proposem, en el segle II dE, quan els epígrafs figuren freqüentment envoltats per un requadre motlurat, com és el cas de la inscripció de l'arc de Xèrica, que devia correspondre a un monument de la mateixa època⁵⁵.

4^a La falta d'inscripció és un fet destacat per diversos autors: en ella devia figurar el nom del personatge a qui estava dedicat l'arc, el del dedicant i altres dades d'interés. Aquesta, si es conservava, degué ser baixada juntament amb els altres carreus quan es va desmuntar l'entaulament i no se n'ha tingut mai més notícia. No cal dir que la seua troballa seria de gran importància per a la investigació. En aquest apartat esmenta Cavanilles (1795) i Madoz (1848-50) perquè són els que fan referència a l'escut quadribarrat existent en la cara NW de la pilastra NE del monument, la presència del qual nega sorprenentment. La presència d'aquest –que resulta perfectament visible, i així van assenyalar la seua presència diversos autors– pot explicar-se pel fet que en 1243, en la carta pobla de Cabanes, el monument apareix esmentat per primera vegada com una fita de la línia divisòria entre els termes municipals d'aquesta població i Vilafamés, en bona part fixat sobre la via Augusta: «(...) et de podio de Gaydones usque ad archum sicut dividit cum Villafamés, de archu usque ad Mesquitam, que dividit terminos de Cabanis et de Benifaxó (...)». Sobre aquest escut, Cavanilles (1795, 64) el considera «obra de algun ignorante moderno». Valcárcel (1852, 28) diu que el va gravar «un pastor treinta años antes». Finalment, Llorente (1887, I, 276, nota 2) és el primer a indicar que devia tractar-se d'un signe d'amollonament de termes entre Vilafamés i Cabanes. Andreu (1955, 153-154) encara hi assenyala vestigis de policromia i confirma que es tracta, efectivament, del de Vilafamés. La divisió de termes municipals és avui dia entre les poblacions de Cabanes i la Vall d'Alba, municipi segregat de Vilafamés l'any 1925.

5e Les dades que inclou en aquest extens apartat són molt variades. No és cert que cap autor haja dit que el monument no es troba complet. Valcárcel, a qui Ponzoa no al·ludeix perquè potser no coneixia el seu treball, diu que els elements arquitect-

55. Sobre aquesta inscripció, vegeu recentment: Corell (2005, 72-75, n° 27), amb tota la bibliografia anterior. El seu interès és notable pel fet que hi figura el preu del monument, més les estàtues que el coronaven: 40.000 sestercis.

tònics conservats al Pou de la Roca devien pertànyer al «segundo cuerpo del mismo arco». Les raons que addueix a continuació per a argumentar la falta del cos superior del monument estan ben exposades i en part han estat emprades per autors anteriors: la forma dels coixins, les mosses existents a l'extradós de l'arc i que el monument es troba «en un despoblado sobre una vía romana». L'arc no té clau com és normal en els arcs romans. Pel que fa a la troballa del cap de Borriol, aquesta és la segona notícia que en tenim. Es tracta d'un cap de l'emperador Adrià que es conserva al Museu Provincial de Belles Arts de Castelló de la Plana, i que segons Huguet (1913) va ser trobat «en las inmediaciones de Borriol» i va ingressar el 23 de gener de 1852 a l'antic Museu Provincial. La seua procedència concreta, com assenyala Ponzoa, no es coneix amb seguretat, però per les característiques de la troballa pot haver estat trobat a la vil·la romana del Palmar, les restes de la qual es conserven a la vora de la població, d'on es coneixen altres fragments escultòrics (Arasa, 1998, 319-320). El primer autor que en va publicar una referència va ser —com hem vist anteriorment— Hübner (1862, 290), qui el va veure encara a l'antic Institut, que va ser la primera seu del Museu Provincial creat per llei l'any 1845.

6e Ací fa referència a la via Augusta, a la qual al·ludeix com «via militar», segons havia fet anteriorment Valcárcel. L'arc està situat a la seua mateixa vora, en disposició quasi paral·lela. Ací la via es conserva en un llarg tram de 11'5 km de longitud que s'estén entre els termes municipals de Bell-lloc i la Pobla Tornesa, conegut com camí o senda dels Romans, que està constituït en la seua major part per un llarga traça rectilínia de 8.150 m que travessa tot el pla de l'Arc i ha esdevingut un element fòssil del paisatge (Arasa i Rosselló, 1995, 105-106). El monument està situat a 4'7 km de l'inici d'aquesta recta, just a l'encreuament amb el camí de Vistabella.

7e En aquest apartat comença l'autor la revisió dels fets bèl·lics que van tenir com escenari la regió que s'estén entre *Dertosa* i *Saguntum* i poden justificar la construcció d'un arc que considera un monument triomfal, erigit en commemoració d'alguna victòria militar, i ho fa citant els diferents autors antics que narren aquests episodis, en primer lloc Titus Livi. El mètode que segueix és l'exposició dels fets i la seua revisió des del punt de vista de la seua idoneïtat com a causa per explicar l'erecció del monument, desestimant aquells que no li pareixen convenients i —per eliminació— arribant al que considera el més convincent. Sobre aquesta qüestió segueix els plantejaments presents en els estudis de caràcter històric des del segle XVI, quan Beuter (1538) va fer la primera datació del monument en el context de la Segona Guerra Púnica. El que canvia és el moment històric en què situa la seua erecció, prop de segle i mig més ençà. En aquest esforç, els autors antics que cita són fonamentalment Titus Livi en tot allò referit als episodis de la Segona Guerra Púnica; Sili Itàlic en relació amb la presència de fonsers baleàrics en l'exèrcit d'Aníbal; Orosí pel que fa a la guerra de Sertori i César en referència a la guerra

civil. S'estén especialment sobre els diversos enfrontaments bèl·lics entre els exèrcits de Sertori i Pompeu. És ací, en els capítols 12e i 13e, quan inclou les dues úniques cites literals, en llatí, que utilitza per a demostrar el seu domini dels textos clàssics. En primer lloc César sobre l'episodi en què una cohort d'ilergavonenses es passa al seu bàndol: *Transit etiam cohors ilergavonensis ad eum, cògnito civitatis consilio, et signa ex statione transfert*; i a continuació, Sili itàlic —a través d'Escolano— en relació amb els fonderers baleàrics que portava Aníbal en el seu exèrcit quan el setge i conquesta de Sagunt: *Hic crebam fundit Baleari vérbere glandem. Librataque póndera plumbi certatin iaciunt*⁵⁶. Pel que fa a aquests, l'autor s'estén breument sobre la conquesta de les Illes Balears, una referència en la qual podem veure la intenció de demostrar els seus coneixements sobre aquesta qüestió per raó d'haver-hi residit un llarg període de temps.

En el capítol 12e al·ludeix de manera genèrica a les inscripcions romanes de caràcter sepulcral en què apareixen els Cecilis i Licinis, per a provar l'existència d'una important clientela de Pompeu. Aquests són gentilicis prou freqüents i efectivament els trobem en inscripcions de la zona⁵⁷. En el 13e al·ludeix als projectils de fona que esmenta Cavanilles (1795, I, 64), trobats al jaciment ibèric del Tossal de Gaidó: «un pastor halló en este cerro varias bellotas de plomo, de aquellas que los honderos Romanos lanzaban contra sus enemigos, pero en ninguna se conservan las letras que he visto en otras de varios museos; tienen pulgada y media de largo, y media de diámetro». Valcárcel (1852, 8-9) esmenta aquesta notícia i afegeix que eren «mas de dos arrobas de *glandes* de plomo» (Arasa, 2001a, 142-143). Pel que fa a la cita sobre «las monedas de los celtas que se encuentran en estos campos con bastante frecuencia, especialmente las de mediano módulo que tienen en el anverso una cabeza bárbara, y en el reverso un ginete con lanza», es tracta de les monedes ibèriques —principalment asos— que es troben amb certa freqüència i de les quals potser l'autor tenia notícia per col·leccionistes de Castelló. En aquesta zona les troballes han estat més freqüents en jaciments ibèrics que, com el Tossal de la Balaguera (la Pobla Tornesa), continuen ocupats i fins i tot assolixen una especial importància com a centre d'un reduït territori després de la conquesta romana (Arasa, 2001a, 145-149). El fet que considere a aquestes monedes «de los celtas» és normal en l'època perquè la cultura ibèrica encara no havia estat identificada. En la mateixa línia cal situar la referència a la Celtibèria, que l'autor utilitza en un sentit ampli per a referir-se a la Península. Les denominacions habituals d'aquestes mo-

56. La cita de César correspon al llibre primer de la guerra civil; vegeu l'edició de Fabre (1954). Vegeu també: Arasa (2001a, 61 i 68). Les cites de Sili Itàlic apareixen en el llibre primer sobre la guerra púnica: Miniconi i Devallet (1979).

57. Entre els més pròxims trobem una *Caecilia C. f. Proba* a Albocàsser i una *L(icinia) Liciniana* a Alcalà de Xivert (Corell, 2005, 150-152, n° 78; i 169-170, n° 88).

nedes fins al segle XIX són «monedas de caracteres desconocidos» o «monedas celtibéricas»⁵⁸.

14^b Aquest apartat el dedica a exposar les seues conclusions, i ho fa de manera retòrica donant resposta a les dues qüestions que pretenia esclarir: l'època de construcció del monument i l'esdeveniment que els romans pretenien perpetuar amb l'erecció de l'arc. Aquest s'hauria construït entre el final de la guerra de Sertori (72 aE) i l'inici de la guerra civil entre Cèsar i Pompeu (49 aE), i l'esdeveniment en qüestió seria el triomf d'aquest sobre Perpenna amb què va finalitzar la primera. Així, doncs, s'inclina per una datació tardorepublicana, en el marc de les guerres civils que van assolir les províncies hispàniques en el segle I aE, amb una datació absoluta que es dedueix d'aquest context –tot i que no entra a concretar-la– i podem situar cap a l'any 72 aE.

La valoració que d'aquest informe fa l'acadèmic designat per la *RAH*, Carlos Ramon Fort Pazos, destaca en primer lloc els aspectes positius com la descripció del monument, el seu dibuix i l'observació que li falta la part superior, que restitueix en tinta roja en el dibuix original. El segon paràgraf el dedica a la qüestió cronològica, on –després de repetir les conclusions a què arriba l'autor– fa l'única valoració negativa, exposada de manera contundent: «Todo esto no pasa de ser una conjetura, apoyada en argumentos negativos: y la cuestión histórica exige más detenido estudio á fin de ser ilustrada competentemente». La descalificació de la part històrica, la més extensa de l'informe, és inequívoca i ateny tant al mètode emprat per arribar a la conclusió com a aquesta, i fins i tota la preparació de l'autor per abordar-la. Tanca la seua valoració destacant les úniques concessions que fa en el seu rigorós judici: «merece que se le den las gracias por la descripcion de este notable monumento y por algunas noticias curiosas que su Memoria contiene». La seua actitud traspua un cert caràcter elitista que menysprea la incursió històrica d'una persona –acadèmic com ell, però nouvingut– a la que posa en evidència davant de la institució destacant la seua falta de competència per abordar el tema tractat.

VII. Conclusió

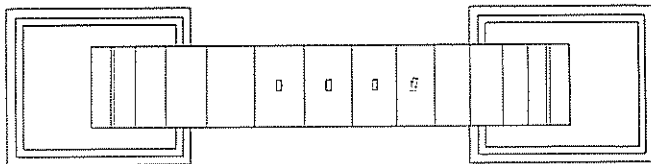
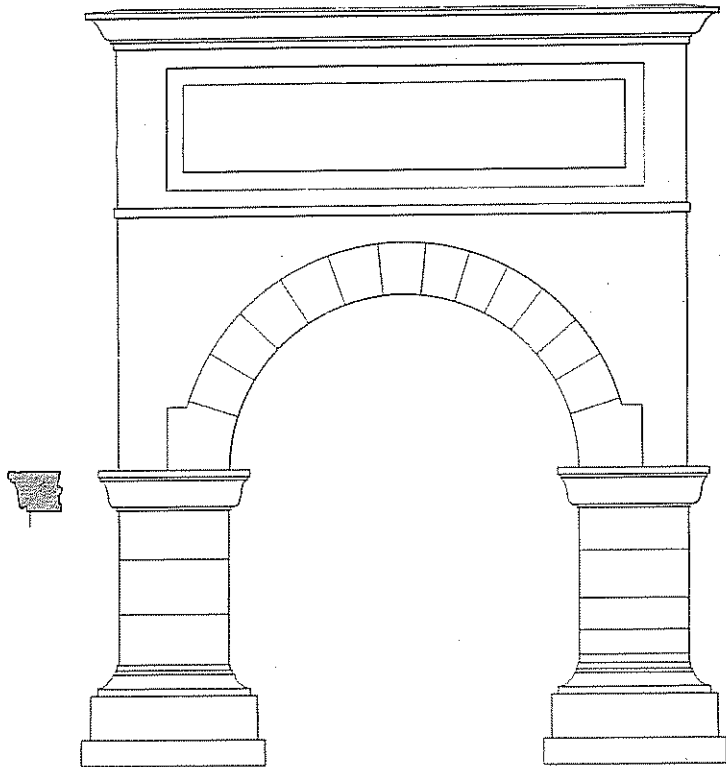
L'informe manuscrit «Arco de Cabanes. Observaciones críticas» de Félix Ponzoa Cebrían, de 1866, és un document privat elaborat en agraïment per haver estat nomenat acadèmic corresponent de la *RAH*. L'autor el va enviar a aquesta institució on, després de ser informat, es va arxivar, sense que haja tingut més

58. La denominació «ibèrica» per a referir-se a la moneda provincial romana amb llegenda escrita en aquest alfabet apareix per primera vegada al final del segle XVIII en treballs inèdits del bibliotecari reial Guillermo López Bustamante, i a principis del segle XIX en altres també inèdits del col·leccionista i numismata Dámaso Puertas, metge del duc d'Aiba, però va tardar molt de temps a difondre's. Vegeu: Cacciotti i Mora (1995, 358-359).

trascendència. Inclou una breu descripció del monument acompanyada d'un dibuix de qualitat que en representa l'alçat i la planta aproximadament a escala 1:50; aquest potser és la part més destacada del document perquè en planteja una hipòtesi de reconstrucció prou versemblant. Representa un monument d'uns 8'60 m d'altura total amb un entaulament que presenta un fris alt delimitat en el seu costat inferior per un llistell i coronat per una cornisa motlurada. Enmig del fris situa el requadre motlurat on suposa que devia anar la inscripció honorífica. La descripció és semblant a les realitzades per altres autors: considera que la pedra és marbre, reconeix l'existència de morter als intersticis dels carreus, destaca que les impostes estan llaurades en una sola peça, l'existència de mosses per a grapes a l'extradós de l'arc, la falta de clau, la seua localització a la vora de la via i l'existència de restes romanes en les rodalies. La major part del document està dedicada a una extensa, raonada i erudita dissertació sobre la data d'erecció del monument. En relació amb aquesta qüestió, l'autor estableix una premissa sobre la seua funció –l'arc es va erigir en commemoració d'algun important fet bèl·lic–, anteriorment mantinguda per la majoria dels autors que se n'han ocupat des de Beuter (1538), i a partir d'ací estableix un procés descriptiu-eliminatori de les notícies contingudes en les fonts literàries per intentar esbrinar quin va ser el fet d'armes que en va justificar l'erecció. Acompanya el seu discurs amb cites d'alguns dels autors valencians que l'han esmentat i d'altres autors clàssics que descriuen els principals episodis bèl·lics que considera podien haver tingut lloc en aquesta zona. L'autor dona notícia també de la via romana que passa a la vora del monument i de la troballa d'un cap de marbre a Borriol, així com de monedes ibèriques per la zona. A tall de conclusió sobre la seua cronologia i el motiu de l'erecció, proposa una datació cap a l'any 72 aE, al final de la guerra entre Pompeu i Sertori.

El treball s'insereix en la tradició antiquarista majoritària en l'arqueologia valenciana en el segle XIX, en la qual té encara un pes dominant el component històrico-literari, és a dir, l'estudi de les notícies proporcionades per les fonts clàssiques, que condiciona el desenvolupament de la recerca arqueològica i que la llastrarà encara algunes dècades. L'anàlisi dels monuments es limita a una descripció breu acompanyada de les dimensions, sense que en la major part dels casos se n'entre a realitzar un estudi tipològic o comparatiu que permeta aprofundir i argumentar les propostes de datació. Aquest començarà dècades després, quan Huguet (a Sarthou, s. a., 432) compare les motlures amb les de la Torre dels Escipions (Tarragona) i la disposició constructiva amb els arcs de l'aqüeducte de Segòvia. L'informe de F. Ponzoa, tot i aportar algun element nou com una proposta de reconstrucció no raonada, és de caràcter clarament continuïsta respecte dels estudis que la resta d'autors d'aquest segle dediquen a l'arc. Caldrà esperar a què cap al final de segle i principis del XX alguns estudiosos estrangers comencen a publicar treballs de conjunt que aporten noves perspectives a l'estudi d'aquest tipus de monuments en el conjunt de l'arquitectura romana.

Planta y alzado del arco de triunfo de Cabanes,
situado al N.O. de la población del mismo nombre y á kilómetro y medio propiamente
del mismo pueblo, en el valle que corre hacia Villafamés.

Escala h. 4/50 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Metros

Apèndix documental

1. Carta de remissió de l'Informe sobre l'Arc de Cabanes, enviat en agraïment per haver estat nomenat acadèmic de la RAH (CAC/9/7950/2(2)).

Excmo. Sor.

Agradecido á la Real Academia de la Historia por haber tenido la bondad de honrarme con el título de Académico correspondiente, remito á manos de V. E. las adjuntas observaciones acerca del Arco romano que subsiste en esta Provincia, en el campo de Cabanes. Mi trabajo no es perfecto; pero pudiera servir de punto de partida para aclarar una verdad histórica. Ruego á V. E. se sirva hacer presente mis respetos á la Academia, y el vivo deseo que me anima de emplear en obsequio suyo mis cortos conocimientos.

Dios guarde á V. E. muchos años. Castellón 11. Agosto de 1866.

Félix Ponzoa y Cebrián
(*Rubricat*)

Excmo. Sor. Secretario de la Real Academia de la Historia.

2. Informe manuscrit titolat «Arco de Cabanes. Observaciones críticas», adreçat a la RAH (CAC/9/7950/2(1)).

Arco de Cabanes. Observaciones críticas.

Por D. Félix Ponzoa y Cebrian, Académico correspondiente de la R^{ca}. de la Historia

Planta y alzado del arco de triunfo de Cabanes, situado al NO de la poblacion del mismo nombre y á kilómetro y medio proximately del mismo pueblo en el valle que corre hacia Villafamés.

1º.

Al norte de la villa de Cabanes, en la Provincia de Castellon, hay una extensa llanura que ocupa mas de cuatro léguas cuadradas, conocida actualmente con el nombre del Llano del Arco, porque allí se conserva uno triunfal que levantaron los Romanos, al parecer para perpetuar la memoria de algun suceso importante á la gloria de sus armas, en lo cual convienen todos nuestros historiadores.

2º.

Está formado con grandes piedras de mármol, de color pardo, sacadas de una cantera que todavía se explota en el término de la enunciada población, y unidos con tanta maestría que muchos observadores no han distinguido la argamasa con que las sentaron.

3º.

Dos grandes pilastrones lo sostienen. Alzanse estos sobre sus correspondientes zócalos de tres pies y medio de altura, siete de longitud, y seis de latitud, sirviendo de basamento á los pedestales de donde arranca el Arco. Sus molduras forman una gola con un listelo en la parte superior; y una media caña, otro listelo, y un filete en la inferior. Las cornisas son de una

sola pieza cada una: y consta el Arco de catorce dobelas que tienen próximamente dos pies de altura con su latitud necesaria para describir el medio punto. Tiene de luz diez y ocho piés, de altura veinte y cuatro, y de espesor tres y medio. Dicen los historiadores, que se encuentra en disposición de subsistir otro[s] veinte siglos sobre los que yá cuenta de antigüedad.

4º.

No contiene inscripcion alguna, por donde podamos venir en conocimiento de su historia. El Sr. Cabanilles, y tomándolo de este el Sr. Madoz, consignan en sus obras que en una de las pilastras se colocó por algun ignorante el escudo de las Armas Reales que usó D. Jaime el Conquistador. Pero no existe semejante escudo en el Arco, ni señal de haber estado; ni comprendemos como á un Príncipe tan sábio y favorecido de la fortuna le pudiese ocurrir el poner su escudo en un arco triunfal cuyo triunfo no le pertenecía. Quizás la accion del tiempo habrá arrojado de tan vetusto monumento aquella estraña impostura.

5º.

A ninguno de cuantos escritores se han ocupado del Arco de Cabanes [se] le ha ocurrido la idea de observar que no está completo; ora sea porque los que lo alzaron, ó no quisieron concluirlo, ó no pudieron hacerlo, ora porque despues de concluirlo le deshicieron la parte superior: todo pudo ser en aquella época, y verosímilmente si se contrae á la de la guerra de Sertorio, lo cual no es imposible. Son várias las razones que nos persuaden el juicio que hémos formado. 1º. Las proporciones de las pilastras no corresponden, artísticamente consideradas, á las de la vuelta ó curva que forman las catorce dobelas del Arco. Las pilastras estan rebajadas, y les sobra robustez para no resistir mas peso que el de las mismas dobelas. Esto sería un despropósito del arte que no podemos admitir. 2º. En la parte superior de las dobelas no se nota vestigio alguno que indique haber tenido ni siquiera un simple filete con que pudo, ignorantemente, determinarse que con la curva del arco la obra quedaba concluida: por el contrario, las fases (*sic*) de las dobelas estan labradas á lo llano, lisas y límpias para formar parte de los tableros del Pórtico. 3º. Las dos dobelas colocadas en los extremos de la curva que el arco describe no son iguales á las doce restantes, sino mucho mayores, y estan cortadas en figura de trapecios, colocadas de tal suerte que no solo reciben el peso y la fuerza del arco, sino que esperan recibir y travar sobre el saltacaballo que cada una presenta, el peso y los sillares que gravitarían sobre las mismas cuando el cuerpo superior del Pórtico estubiese completo. 4º. El Arco no tiene clave determinada, y las cuatro dobelas del centro estan horadadas por su parte superior, con objeto de fijar en ellas las grapas de hierro ó los pernos que asegurasen la fuerza de la bóveda y su necesaria resistencia cuando se les sobrepusiese la obra que le falta, ó sea el segundo cuerpo del Pórtico que debió formar. 5º. Todos los Arcos de triunfo que levantaron los Romanos, desde el suntuoso y riquísimo de Constantino hasta el mas sencillo, tienen la forma de un Pórtico completo. Y 6º. Siguiendo su costumbre debieron, ó pudieron, haber colocado en el friso del cornisamento del monumento de Cabanes la inscripcion conmemorativa del hecho glorioso para las armas romanas que se propusieron perpetuar en la memoria de las siguientes generaciones. Si, como és lógico, tubieron este interes positivo, debieron concluir el Arco; pero pudo el mismo interes convertirse en negativo, y dado este caso tan probable en aquellos tiempos, és lógico también inferir que, ó no lo concluyeron, ó lo mutilaron despues de concluido: lo cual no debemos estrañar si advertimos que el Arco de Cabanes se erigió en un despoblado sobre una vía

romana que en algunas partes se conserva, y muy apartado de Ylergavonia, de Segobriga, y de Saguntum; y si atendemos a las alternativas de victorias y derrotas que alcanzaron y porqué pasaron las armas romanas en aquella época. Por manera que, segun nuestro exámen, toda la parte marcada en el trazado adjunto con tinta roja, és posible que falte al Arco de Cabanes; sin podernos aventurar á decidir si estuvo completo en su época primitiva, ni si en otras posteriores ha sido mutilado, ni si tubo en su coronamiento estátuas ó troféos: aunque creémos deber consignar que sobre la misma vía romana, á distancia de unos siete u ocho kilómetros del Arco, y dentro del término de Borriól, se encontró una cabeza de buena escultura en marmol, que se conserva, sin que haya sido posible hallar el cuerpo de la estátua á que pertenecié despues de muchas investigaciones y trabajo que a consecuencia del hallazgo de la cabeza se han practicado en aquellos contornos. Su tamaño és de dos tercios del natural, y por esta razon nos inclinamos á creer que no pertenecié á estátua alguna que pudiera colocarse sobre la altura del Arco de Cabanes, porque á tanta elevacion habria de verse desproporcionadamente pequeña.

6ª.

Tambien se ha perdido en la obscuridad del tiempo y en la confusion de la historia el memorable acontecimiento de guerra que dió motivo á los romanos para levantar este Arco de triunfo sobre la vía militar de aquella época que atraviesa todavía la llanura del campo de Cabanes, sitio estratégico, cercado de fragosas cordilleras de montañas, llamadas Sierra Engarceran las del Norte de la llanura, y del Desierto las del Sur, y punto el mas á propósito y capáz en la comarca para grandes maniobras militares, especialmente del ala de caballeria.

7ª.

Siendo el Arco indubitavelmente obra de proporciones y construccion romana, no pudo ser levantado por los saguntinos cuando, siendo amigos de los celtíberos y estando aliados con Roma, vino Anibal con los cartagineses á hacer la guerra con los carpetanos, de la cual trata extensamente el historiador Tito Livio en el libro 2ª. de su década 3ª. Esta guerra produjo la destruccion de Sagunto y la dominación de este país por la armas de Cartago.

8ª.

Cuando Sila venció á Mario, vino fugitivo á España Quinto Sertorio, y aclamando Libertad la sublevó contra Roma. Refiere Orósio en el libro 5ª. capítulo 23 de su Historia, que Sertorio se fijó en Valencia, y que en una reñida batalla murió su capitan Salinato. Que esta accion de guerra pudo tener lugar en este país lo persuade en cierto modo su desenlace, Sertorio fué vencido y huyó por mar, yendo á embarcarse en Tarragona. No és posible que los sertorianos levantaran el Arco de Cabanes con aquel motivo adverso; ni sus contrarios, porque Sertorio no les dejó tiempo para holgar, sino que volvió de nuevo á continuar la guerra.

9ª.

Tanto fué despues el engrandecimiento de las huestes sertorianas, que receloso el Senado romano se vió necesitado de hacer venir á este país sus mas aguerridas legiones acaudilladas por el Proconsul Quinto Cecilio Metello; y segun por estuvo lo refiere Scolano, avanzaron los romanos hasta asediar la ciudad que se llamó Arcóbriga. Pero Sertorio acudió en su so-

corro, triunfó de seiscientos soldados que mandaba Aquilio, y obligó al Proconsul á que se replegase y se refugiase en Sagunto. El sitio donde estuvo Arcóbriga, ó sea Larcóbriga como otros historiadores la llaman, dista demasiado del campo de Cabanes para que concedamos á aquel hecho de las armas de Sertorio el honor del alzamiento del Arco que nos ocupa.

10ª.

Numeroso y triunfante el ejército de Sertorio, se presentó luego, según refiere el historiador Orosio en el cap. 23 de su lib. 5ª, con sesenta mil infantes y ocho mil caballos contra las legiones romanas mandadas por Pompeio el Grande. El capitán Perpena mandaba las de Sertorio en las riberas del Turia; y Tarquicio Prisco acampó en un llano con la caballería. Se dió una batalla, triunfó Sertorio, y murió Attio Laelio que era uno de los más afamados generales de Pompeio. Pero como el Turia dista tanto del campo de Cabanes, no creemos tampoco que este importante hecho de armas tubiese lugar en sitio donde el Arco subsiste.

11ª.

(Vacat)

12ª.

Perpena, capitán de Sertorio, y uno de sus más predilectos amigos, fué cómplice en el asesinato de su general. Sus soldados lo sospecharon, pero no le abandonaron hasta que, después de haber estado en estas llanuras, frente á frente de Pompeio, diez días, sin hostilizarse, trabaron la batalla. Los de Perpena no quisieron seguirle, y este se refugió en un bosque de jarales, de donde lo sacó prisionero la caballería ligera de los pompeyanos, y murió arrastrado y maldecido. «No hay autor, dice Scolano, que se acuerde de hacer mención del lugar donde se dió la batalla». Solo Beuter (lib. 1ª. Cap. 22) infiere que fué cerca de Sagunto. Mas no podemos concluir que el Arco de Cabanes lo levantara Pompeio para perpetuar la memoria de su triunfo sobre Perpena, al menos de una manera que aparezca como verdad histórica: aunque el terreno donde se halla es muy á propósito para que maniobrara la caballería; y el estado del Arco, no concluido, ó mutilado, nos induce á sospechar si después de aquel acontecimiento, cuando los ilerjavones, desde Dertosa hasta Valencia, se declararon partidarios de Cesar contra Pompeio, según lo escrito por el mismo Cesar (lib. 1ª. De Bello civico) lo demolerían para que no quedara memoria de una victoria ganada por los que ya eran sus enemigos. Digamos más: Sabemos por la Historia, y detalladamente consta en el libro 3ª. de los anales del Reino de Valencia escrito por el erudito Diago, que con las muertes de Sertorio y de Perpena tubo fin aquella guerra, y que, luego, de terminada, Quinto Cecilio Metello y Pompeio el Grande se volvieron á Roma, donde obtuvieron los honores del Triunfo, haciendo su entrada triunfal como victoriosos en España. En este país, que fué el de los ilerjavones, estaban establecidos muchos amigos, parientes, y libertos de Pompeio y de Metello, como fueron, entre otros, los Cecilios y los Licinios. Así lo testifican las inscripciones sepulcrales encontradas de las cuales se conservan muchas. Nos parece verosímil que á la importancia del fáusto (*sic*) que ostentó Roma en aquella entrada triunfal correspondiesen aquí los partidarios de los triunfadores, erigiendo el único monumento que existe de aquel tiempo, en el sitio que no pudo menos de ser teatro de la guerra, como lo persuade su viabilidad y su extensa capacidad para las grandes maniobras de la caballería. Estalló después, como hemos dicho, la guerra civil entre Cesar y Pompeio. Los legados de este, que lo eran Petreyo y

Afranio, avanzaron hasta posesionarse de Lérida con intento de impedir el paso á Julio Cesar que vino á la guerra contra los pompeyanos españoles. La mejor tropa de que los Legados disponian era una formidable legion de los ilergavones, la cual, inflamada en ódio contra sus dominadores, se declaró por Cesar, á cuyo campo se pasó con sus banderas tan luego como supo que la ciudad de Ylergavonia lo había ya acia[ma]do. «Transit étiam cohors ilergavonensis ad eum, cónnito civitatis consilio, et signa ex statione transfert». Así lo escribió el mismo Cesar. Pudo á la sazón suceder que el Arco de Cabanes se encontrase en vía de construcción y que no lo continuasen: pudo también hallarse ya concluido; y si así fué, si violencia (*sic*) creémos que le pudieron demoler la parte superior en donde, según la constante costumbre de los romanos, debió contener una inscripción pompeyana que los ilergavones, ya convertidos en cesarianos, no quisieron conservar. Pero nos inclinamos á creer, aunque la hipótesis se nos conceda, que el Arco de Cabanes no llegó á concluirse, porque no sabemos que actualmente se encuentre, ni que se haya encontrado en cerca de veinte siglos que cuenta, por los dilatados campos que lo circundan, vestigio alguno de la parte que pudo ser demolida.

13ª.

No obstante lo que dejamos expuesto, notamos tal confusión de importantes hechos de armas que en la antigüedad se sucedieron unos á otros en la celtiberia, y que cada uno de ellos pudo ser parte para el levantamiento del Arco que nos ocupa, que cuando más animados nos sentimos porque pensamos vislumbrar un rayo de luz con que poder ver clara la verdad, tenemos que cerrar los ojos y nos paramos temerosos de precipitarnos en el error. Autoridades históricas tan respetadas como son Beuter y el maestro Pradas, se propusieron persuadir que el Arco de Cabanes alude á la muerte de los Scipiones. Lo niega Scolano, y creémos que con razón, por no ser el sitio donde se levanto el Arco el punto donde aquellos capitanes murieron. Otros escritores, entre ellos el Sr. Cabanilles, dicen, sin duda para deducir que el Arco és de origen romano, que en el campo de Cabanes se han encontrado bellotas de plomo de las que arrojan los fundibularios romanos. Que el Arco és de construcción romana és una verdad indudable: y en cuanto al origen de las bellotas de plomo (glandes) séanos permitido recordar la tradición y la historia de aquellos honderos, que no fueron romanos, sino mallorquines. Sabemos que Anibal los trajo á España para combatir á Sagunto, á cuya ciudad arrojaron los honderos baleáricos una lluvia de balas de plomo. Y Scolano á este propósito recuerda los dos célebres versos de Silio, «Hic crebam fundit Baleari vérbesi glandem.»

«Librataque póndera plumbi certatín iaciunt.»

y también sabemos que cuando Quinto Cecilio Metello vino á este país, se vió tan acometido de una especie de piratería mallorquina, cuya gente no usaba de otras armas que sus hondas, que le obligaron á salir á la mar para escarmentarlos; y que los persiguió hasta las Yslas Baleáres, reduciéndolas al poder de Roma, cuya conquista valió á Metello el sobrenombre de Baleárico. Por lo tanto, nada tiene de extraño que los glandes encontrados en los llanos de Cabanes estuviesen allí desde la destrucción de Sagunto. Ni descubrimos relación alguna de los glandes con el Arco, como no la descubrimos tampoco con las monedas de los celtas que se encuentran en estos campos con bastante frecuencia, especialmente las de mediano módulo que tienen en el anverso una cabeza bárbara, y en el reverso un jinete con lanza. Sin necesidad de apelar al incierto testimonio de los glandes, hay en la Historia otros

que con mas fundamento pueden tenerse en cuenta para inquirir la verdad. La Celtiberia en distintas épocas de la antigüedad fué el campo de las batallas: Gneo Cornelio Scipion, su hermano Públio Cornelio, Lucio Marcio, Tito Fonteio, y los hijos de Públio, convatieron contra los saguntinos: los príncipes españoles Yndibil y Mandonio, lucharon contra los romanos: Lucio Léntulo y Lucio Manlio Acidino, pelearon despues contra el mismo Madonio: Caio Cornelio Cétego y Caton censorino, Sexto Dígítio y Caio Flamínio, guerrearón contra los celtiberos; Décio Junio, y los demas que tri[un]faron de los cartaginenses. De todos estos caudillos, anteriores a la Guerra de Sertorio nos dá noticia la Historia, y no podemos asegurar de un modo absoluto y concluyente que sus nombres y sus hechos de armas son estraños al monumento del llano de Cabanes.

14^a.

Concluimos. Si se nos precisase á consignar nuestra opinion acerca de la época en que el Arco de Cabanes fué construido, reconociendo la posibi[l]idad de equivocarnos, indicariamos el corto período que medió desde la conclusion de la guerra de Sertorio hasta que estalló la civil entre Cesar y Pompeio.- Si se nos preguntase por el acontecimiento que se propusieron los romanos celebrar y perpetuar con la ereccion del Arco, responderiamos con la misma salvedad, el triunfo de Pompeio sobre Perpena con que puso fin á la guerra de Sertorio, tan formidable y tan temida del Pueblo y del Senado romano.

Castellon de la Plana 1^a. de Julio de 1866.

Felix Ponzoa

(Rubricat)

5. Informe de Carlos Ramón Fort y Pazos sobre el manuscrit titolat «Arco de Cabanes. Observaciones críticas», del qual és autor Félix Ponzoa y Cebrián, adreçat a la RAH (CACS/9/7950/2(5)).

Real Academia de la Historia

Cumpliendo con el encargo de nuestra Real Academia hé leído las Observaciones que acerca del Arco de Cabanes, existente al NO de la villa del mismo nombre, en la provincia de Castellón, há remitido el Correspondiente D. Félix Ponzoa y Cebrian. Esmerada es la descripción que hace de este monumento, de cuya planta, alzado y dimensiones hace tomar idea el dibujo que acompaña. Y á mi modo de ver es exacto el juicio del Sr. Ponzoa sobre que ese Arco no constituye el todo del monumento que nos ocupa; y probable que le falta la parte superior, trazada en tinta roja, ya porque hubiese aquel sido mutilado en época posterior á la de su construcción, ya porque la obra se suspendiese por motivos ignorados.

En cuanto á la época en que haya sido ejecutado este monumento, y al objeto que tuviese, el Sr. Ponzoa reconoce que es bastante difícil fijarlos. No obstante, se inclina á pensar que aquella fuese el corto período que transcurrió desde la guerra de Sertorio hasta la civil entre César y Pompeyo; y que el acontecimiento que se quiso perpetuar pudo ser el triunfo de Pompeyo sobre Perpena, con que terminó la primera de las luchas mencionadas. Todo esto no pasa de ser una conjetura, apoyada en argumentos negativos; y la cuestión histórica exige más detenido estudio á fin de ser ilustrada competentemente.

Con todo eso, entiendo que el Sr. Ponzoa merece que se le den las gracias por la descripción de este notable monumento y por algunas noticias curiosas que su Memoria con-

tiene; y que se le debe excitar á que siga dedicándose á este género de estudios.

La Academia acordará, como siempre, lo más acertado.

Madrid 28 de setiembre de 1866.

Carlos Ramon Fort
(*Rubricat*)

Academia de 28 de Setiembre de 1866.

Se aprueba el informe precedente.

FERRAN ARASA I GIL
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

BIBLIOGRAFIA

- ABAD, L. i ARASA, F. (1988): «El Arco romano de Cabanes (Castellón)», *Archivo Español de Arqueología*, 61, Madrid, pp. 81-117.
- ABASCAL PALAZÓN, J. M. (1999): *Fidel Fita. Su legado documental en la Real Academia de la Historia*, Madrid.
- AGUILAR, F. (1890): *Noticias de Segorbe y su Obispado*, Segorbe.
- AGUIRRE SIRERA, J. L. (1976): «Castellón de la Plana (1843-1869)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LII, Castellón, pp. 14-30 i 237-259; i LIII, pp. 132-143.
- ALCÁCER, J. (1947): *Exploraciones arqueológicas en Begís*, Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios, 10, Valencia, pp. 35-46.
- ALMAGRO GORBEA, M. ed. (1999): *El Gabinete de Antigüedades de la Real Academia de la Historia*, Madrid.
- ALMAGRO, M. i MAIER, J. eds. (2003): *250 años de Arqueología y Patrimonio. Documentación sobre Arqueología y Patrimonio Histórico de la Real Academia de la Historia. Estudio general e índices*, Madrid.
- ALMARCHE VÁZQUEZ, F. (1918): *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*, Valencia.
- ANDREU VALLS, G. (1955): «El arco romano de Cabanes», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXI, Castellón, pp. 149-164.
- ANÓNIM (1873): *Memoria de los trabajos llevados á cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1872*, Valencia.
- ANÓNIM (1878): *Catálogo y Reseña de los objetos que se encuentran en la Exposición Arqueológica celebrada por el Excelentísimo Ayuntamiento Constitucional de Valencia con motivo del enlace de S. M. el rey, situada en los claustros del Real Colegio de Corpus Christi*, Valencia.
- ANÓNIM (1888): «El hallazgo arqueológico de Nules», *Revista de Castellón*, 72, 15 de diciembre, Castellón, pp. 1-2.

- ANÒNIM (1889): «Catálogo de la Real Academia de la Historia de 1889», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 14, Madrid, pp. 108-161.
- ANÒNIM (s. a.): *Apología de la laboriosidad y conducta del P. M. Fr. Bartolomé Ribelles, del orden de Predicadores*, s. l. [1911].
- ARASA I GIL, F. (1979): «Arqueologia del terme municipal de Castelló de la Plana», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 6, Castellón, pp. 121-179.
- ARASA I GIL, F. (1983): «El Morrón del Cid (La Iglesiasuela del Cid)», *Teruel*, 70, Teruel, pp. 61-185.
- ARASA I GIL, F. (1983-84): «Història de l'arqueologia a la comarca d'Els Ports», *Boletín de Amigos de Morella y su Comarca*, VI, Morella, pp. 5-28.
- ARASA I GIL, F. (1985-86): «Aportaciones a la arqueología turolense. Yacimientos y noticias arqueológicas de Mirambel, Fortanete, Cantavieja, La Iglesiasuela del Cid, Mosqueruela y El Puertomingalvo», *Revista Kalathos*, 4, Teruel, pp. 213-245.
- ARASA I GIL, F. (1987a): *Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall). Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports*, Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 2, Castelló.
- ARASA I GIL, F. (1987b): «El monumento romano de la Ermita de la Virgen del Cid (La Iglesiasuela del Cid, Teruel)», *Boletín del Museo Arqueológico de Zaragoza*, 6, Zaragoza, pp. 141-179.
- ARASA I GIL, F. (1990): «'L'Arc de Berà', nom de l'Arc romà de Cabanes (La Plana Alta, Castelló) en els segles XVI-XVIII», *Bulletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, XLI, Barcelona, pp. 33-36.
- ARASA I GIL, F. (1992a): «Els mil·liaris del País Valencià», *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 8, Barcelona, pp. 232-269.
- ARASA I GIL, F. (1992b): *La romanización del Alto Palancia según la epigrafía*, Segorbe.
- ARASA I GIL, F. (1998): «Escultures romanes de Castelló», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, Castellón, pp. 311-347.
- ARASA I GIL, F. (1999): «Noves interpretacions sobre el conjunt monumental de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara, la Plana Baixa)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIII, Valencia, pp. 301-358.
- ARASA I GIL, F. (2001a): *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I aC*, Serie de Trabajos Varios. Servicio de Investigación Prehistórica, 100. Valencia.
- ARASA I GIL, F. (2001b): «El mil·liari de Borriol (la Plana Alta) en una carta de F. Vallés, baró de la Pobla Tornesa i la Serra d'En Galzeran, a A. J. Cavanilles», *Studia Philologica Valentina*, 5, Epigrafies. Homenatge a Josep Corell, València, pp. 1-18.

- ARASA I GIL, F. (2004): «Estatues romanes desaparegudes al País Valencià», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXV, Valencia, pp. 301-344.
- ARASA, F. i ABAD, L. (1989): *L'Arc romà de Cabanes*, Castelló.
- ARASA, F. i RIPOLLÈS, P. P. (1996): «Notícies numismàtiques de fra Bartolomé Ribelles», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló de la Plana, pp. 405-418.
- ARASA, F. i ROSSELLÓ, V. (1995): *Les vies romanes del territori valencià*, València.
- ARCO, L. DEL (1912): «El Arco Romano de Cabanes», *Revista de Castellón*, 7, Castellón, pp. 8-10.
- ARIGÓ, L. M. (1879): *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1878*, Valencia.
- ARIGÓ, L. M. (1880): *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1879*, Valencia.
- ARIGÓ, L. (1881): *Memoria de los trabajos llevados á cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1880*, Valencia.
- AYARZAGÜENA SANZ, M. (1992): *La arqueología prehistórica y protohistórica española en el siglo XIX*, UNED, Madrid.
- BALBÁS, J. A. (1892): *El libro de la provincia de Castellón*, Valencia.
- BELLVER, L. (1888-89): «Historia de Castellón de la Plana», *El Clamor de Castellón*, núm. 347 ss, Castellón.
- BELLVER, M. i CACHO, V. DEL (1889): *Influencia que ejerció la dominación de los árabes en la agricultura, industria y comercio de la Provincia de Castellón de la Plana*, Castellón.
- BEUTER, P. A. (1546): *Primera parte de la Coronica General de toda España, y especialmente del Reyno de Valencia*, Valencia.
- BIOSCA MEJÍA, J. (1876): *Memoria de los trabajos llevados á cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1873*, Valencia.
- BIOSCA MEJÍA, J. (1877): *Memorias de los trabajos llevados á cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante los años 1874, 1875 y 1876*, Valencia.
- BIOSCA MEJÍA, J. (1878): *Memoria de los trabajos llevados á cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1877*, Valencia.
- CACCIOTTI, B. i MORA, G. (1995): «La moneda ibérica en las colecciones y tratados de numismática españoles de los siglos XVI a XIX», *La moneda hispánica. Ciudad y territorio*, García-Bellido, Mª P. i Sobral, R. M. eds., *Anejos de Archivo Español de Arqueología*, XIV, Madrid, pp. 351-359.
- CAVANILLES POLOP, A. J. (1795): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y frutos del Reyno de Valencia*, I, Madrid.
- CEÁN BERMÚDEZ, J. A. (1832): *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, Madrid.

- CEBRIÁN FERNÁNDEZ, R. (2002): *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Antigüedades e inscripciones. 1748-1845. Catálogo e Índices*, Madrid.
- CEBRIÁN FERNÁNDEZ, R. (2003): «Les antiguitats valencianes en la Reial Acadèmia de la Història», *Romans i Visigots a les terres valencianes*, H. Bonet et al. (coords.), València, pp. 27-34.
- CEBRIÁN FERNÁNDEZ, R. (en premsa): *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Documentación general*, Madrid.
- CHABRET FRAGA, A. (1888): *Sagunto. Su historia y monumentos*, Barcelona.
- CODINA ARMENGOT, E. (1946): *Inventarios de las obras del Museo provincial de Bellas Artes y de las colecciones de la Excm. Diputación de Castellón*, Castellón.
- CORELL, J. (2005): *Inscripcions romanes del País Valencià. II. 1. L'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris. 2. Els mil·liaris del País Valencià*, València.
- CORTÉS Y LÓPEZ, M. (1835-36): *Diccionario geográfico-histórico de la España antigua Tarraconense, Bética y Lusitania, con la correspondencia de sus regiones, ciudades, montes, ríos, caminos, puertos e islas a los conocidos en nuestros días*, Madrid.
- DIAGO, F. (1613): *Anales del Reyno de València*, Valencia.
- DÍAZ MANTECA, E. (1984): *Guía del Museo de Bellas Artes de Castelló*, Castelló.
- DÍAZ MANTECA, E. (2002): *Les Coves de Vinromà. Una vila del Maestrat històric*, Castelló.
- ESCOLANO, G. (1610-11): *Décadas de la Insigne y Coronada ciudad y Reino de Valencia*, Valencia.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1966): «La necrópolis ibérica de El Bovalar (Benicarló, Castellón de la Plana)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, Valencia, pp. 125-147.
- ESTELLÉS, J. M. i PÉREZ DURÁ, F. J. (1991): *Sagunt. Antigüedad e ilustración*, Arxius i documents, 9, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, València.
- FABRE, P. (1954): *César. La guerre civile*, I, «Les Belles Lettres», Paris.
- FALOMIR, V. i VICENT, J. (1978): «La Col·lecció Numismàtica Alloza: Museu de Belles Arts de Castelló (I) », *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 5, Castellón, pp. 333-358.
- FERRER Y JULVE, N. (1876): «Las ruinas de Forcall. Descubrimiento arqueológico del Maestrazgo I-II», *Las Provincias*, 9 i 11 de novembre, Valencia.
- FERRER Y JULVE, N. (1888): «Visita a las ruinas de Bisgargis», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, pp. 266-269.
- FERRER Y JULVE, N. (1899): *Recuerdos de Jérica. Resumen histórico e hidrográfico de esta villa*, Valencia.

- FITA, F. (1883): «Antigüedades romanas de Valencia», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, III, Madrid, pp. 51-64.
- FITA, F. (1888): «Noticias», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 12, Madrid, pp. 283-285.
- FLETCHER VALLS, D. (1965): *La necrópolis de La Solivella (Alcalá de Chivert)*, Serie de Trabajos Varios. Servicio de Investigación Prerhistórica, 32, Valencia.
- GARCÍA SEGURA, R. (1898): «Necrología del inspirado cantor de las glorias de Morella D. José Segura y Barreda, PBRO», *Vallivana*, I, Valencia, pp. 103-108.
- GENESCÀ SITJES, M. (2000): «J. J. Landerer: una figura en l'eclipsi de 1900», *La Rella. Anuari de l'Institut d'Estudis Comarcals del Baix Vinalopó*, 13, Elx, pp. 83-92.
- GIL SALINAS, R. (1994): *Arte y coleccionismo privado en Valencia del siglo XVIII a nuestros días*, València.
- GOBERNA VALENCIA, M. V. (1981): «La Sociedad Arqueológica Valenciana», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVI, Valencia, pp. 575-608.
- GOBERNA VALENCIA, M. V. (1985): «Arqueología y Prehistoria en el País Valenciano: aportaciones a la historia de la investigación», *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*, Alicante, pp. 9-30.
- GOZALO, R. i NAVARRO, V. (1995): «Josep Joaquim Landerer i Climent. La recerca fora del món científic: astronomia i geologia», *Ciència i Tècnica als Països Catalans: una aproximació biogràfica als darrers 150 anys*, Barcelona, pp. 458-492.
- GUSI, F. i OLIVER, A. (1986): «Tres urnes de la necrópolis ibèrica de la via fèrria València-Tarragona, prop d'Alcossebre (Alcalà de Xivert, Castelló)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 12, Castellón, pp. 123-139.
- HIDALGO SOLERA, R. (2000-02): «Juan Antonio Balbás Cruz, Bibliotecario del Instituto de Segunda Enseñanza de Castellón (1843-1903)», *Estudios Castellonenses*, 9, Castellón, pp. 875-892.
- HÜBNER, E. (1862): *Die antiken Bildwerke in Madrid*, Berlin.
- HUGUET, R. (1913): «Ruinas del Castillo de la Magdalena IV», *Heraldo de Castellón*, Castellón.
- HUGUET SEGARRA, R. (1914): «El Museo Provincial de Castellón», *Almanaque de Las Provincias para el año 1914*, Valencia, pp. 201-204.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (2000): *El Alto Palancia en la época romana*, Castellón.
- LABORDE, A. DE (1806-20): *Viatge pintoresc i històric. El País Valencià i les Illes Balears*, Paris [Montserrat, 1975].
- LANDERER, J. (1873): «Explicación del cuadro sinóptico de los tiempos primitivos», *Anales de la Sociedad Española de Historia Natural*, 2, Madrid, pp. 341-378.

- LANDERER, J. (1880): «El Maestrazgo en los tiempos prehistóricos», *La Ilustración Española y Americana*, II, Madrid, pp. 402-403.
- LLÍSTAR ESCRIG, A. (1887): *Historia de la provincia de Castellón*, Valencia.
- LORICHS, G. D. de (1852): *Recherches numismatiques, concernant les médailles celtibériennes*, París.
- LLORENTE OLIVARES, T. (1887): *Valencia. Sus monumentos y arte; su naturaleza e historia*, Barcelona.
- LÓPEZ TRUJILLO, M. A. (2004): «Las Comisiones Provinciales de Monumentos, Quijotes del pasado», *Pioneros de la Arqueología en España del siglo XVI a 1912*, Madrid, pp. 363-369.
- MADOZ, P. (1848-50): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España*, Madrid.
- MAIER, J. (1999): «El plomo de Castellón: el primer documento epigráfico ibérico hallado en la península», *La Cultura Ibérica a través de la fotografía de principios de siglo. Las colecciones madrileñas*, Madrid, pp. 61-67.
- MARCOS POUS, A. ed. (1993): *De Gabinete a Museo. Tres siglos de historia. Museo Arqueológico Nacional*, Madrid.
- MARTÍ MARTÍNEZ, M. (1985): *Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local (Castelló, 1875-1891)*, Castelló.
- MARTÍ OLIVER, B. (2001): «Los poblados coronan las montañas. Los inicios de la investigación valenciana sobre la edad del Bronce», *Y acumularon tesoros. Mil años de historia en nuestras tierras*, Valencia, pp. 119-135.
- MARTIN, R. i PALOMAR, V. (1999): *Las fortificaciones de Segorbe a lo largo de la Historia*, Segorbe.
- MINICONI, P. i DEVALLET, G. (1979): *Silius Italicus. La Guerre Punique. Tome I. Livres I-IV*, «Les Belles Lettres», París.
- MIRALLES DEL IMPERIAL, A. (1868): *Crónica de Castellón de la Plana*, Madrid.
- MORA, G. i DÍAZ-ANDREU, M. eds. (1997): *La cristalización del pasado. Génesis y desarrollo del marco institucional de la arqueología en España*, Madrid-Málaga.
- MONLLEÓ PERIS, R. (1999): «Del sexenio democrático a la guerra civil», *La ciudad de Castellón de la Plana*, V. Ortells, coord., Castellón de la Plana, pp. 283-313.
- MORA, G. i TORTOSA, T. (2001): *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Valencia. Murcia. Catálogo e índices*, Madrid.
- MORÁN, M. i CHECA, F. (1985): *El coleccionismo en España*, Madrid.
- MUNDINA MILALLAVE, B. (1873): *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*, Castellón.
- NAVARRETE MARTÍNEZ, E. (2001): *Comisiones Provinciales y Comisión Central de Monumentos Histórico-Artísticos (Parte Iª)*, Madrid.

- OLIVER FOIX, A. (1981): «Incineraciones entre el río Ebro y el Palancia. Nuevas aportaciones para el estudio de los enterramientos ibéricos», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 8, Castellón, pp. 180-256.
- OLUCHA MONTINS, F. (1998-99): «Unes notes sobre el Museu Provincial de Belles Arts de Castelló», *Estudis Castellonencs*, 8, Castellón, pp. 637-655.
- OLUCHA MONTINS, F. (1999): «Actes de la Comissió Provincial de Monuments Històrics i Artístics de Castelló. 1900-1960», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXV, Castellón, pp. 215-293.
- PALOMAR, V. (2000): «El acueducto de Segorbe», *Instituto de Cultura Alto Palancia. Boletín*, 12, Segorbe, pp. 9-22.
- PAPÍ RODES, C. (2002): «La Sociedad Arqueológica Valenciana: Reglamentos, socios y actividades», *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, 20, Madrid, pp. 265-291.
- PAPÍ RODES, C. (2004): «La Sociedad Arqueológica Valenciana: el inicio de las instituciones de estudios arqueológicos en Valencia», *Pioneros de la Arqueología en España del siglo XVI a 1912*, Madrid, pp. 379-387.
- PLA Y CABRERA, V. (1821): *Tercera carta crítica sobre las antigüedades de la villa de Almenara, y su famoso templo de Venus*, Valencia.
- PONZOA Y CEBRIÁN, F. (1845a): *Historia de la dominación de los árabes en Murcia, sacada de los mejores autores, y de una multitud de códices y documentos auténticos de aquella época, que existen en las bibliotecas y archivos del Reino*, Imprenta Nacional á cargo de D. Juan Guasp, Palma de Mallorca.
- PONZOA Y CEBRIÁN, F. (1845b): *Una fortuna en las minas: drama satírico en tres actos y en verso*, Imprenta de P. J. Umbert, Palma de Mallorca.
- PONZOA Y CEBRIÁN, F. (1855): *La Gandulia*, Librería de Joaquín Verdaguer, Barcelona.
- PONZOA Y CEBRIÁN, F. i ROVER DE ROSSELLÓ, J. M^a (1846): *Diccionario manual para el estudio de antigüedades*, Palma de Mallorca.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931a): «Excursions i recerques arqueològiques. La Prehistòria en la desembocadura de la Séquia de l'Obra», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, Castellón, pp. 204-207.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931b): «Excursions i recerques arqueològiques. Les cultures en la Madalena», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, Castellón, pp. 107-114.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1933): «Les cultures a la Platja de Castelló», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, Castellón, pp. 79-89.
- PRADES, J. (1596): *Historia de la adoración de las Santas Imágenes, y de la Imagen de la Fuente de la Salud*, Valencia.
- RIBELLES, B. (1820): «Antigüedades descubiertas en los contornos de la Villa de Almenara, distante poco mas de una legua de la famosa Sagunto», *Diario de la Ciudad de Valencia*, 51-52, 20-21 de febrero, Valencia, pp. 221-228.

- RIBELLES, B. (s. a.): *Colección de lápidas y antigüedades romanas de la ciudad y reyno de Valencia*, Arxiu dels Pares Dominics de València, manuscrit 17, València.
- RIBELLES, B. (s. a.): *Documentos varios*, Arxiu dels Pares Dominics de València, manuscrit 81, València.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1985): «Las monedas del tesoro de Morella, conservadas en la B. N. de París», *Acta Numismática*, 15, Barcelona, pp. 47-64.
- RUIZ, A. F. (1867): *Pesos y medidas de las provincias de Castellón de la Plana, Valencia y Alicante, reducidos al sistema métrico-decimal*, Castellón.
- SALAVERT, V. L.; PELAYO, F. i GOZALO, R. (2003): *Los inicios de la Prehistoria en la España del siglo XIX: Juan Vilanova y Piera y el origen y antigüedad del hombre*, Ed. CD-Rom, València.
- SALES, A. (1766): *Declaración de una columna del Emperador Hadriano descubierta en la vega de Valencia*, Valencia.
- SARTHOU CARRERES, C. (s. a.): *Provincia de Castellón*, Geografía General del Reino de Valencia, Barcelona [1913].
- SEGURA Y BARREDA, J. (1868): *Morella y sus aldeas. Geografía, Estadística, Historia, Tradiciones, Costumbres, Industria, Varones Ilustres, etcétera, de esta antigua población y de las que fueron sus aldeas*, Morella.
- TORTOSA, T. i MORA, G. (1996): «La actuación de la Real Academia de la Historia sobre el patrimonio arqueológico: ruinas y antigüedades», *Archivo Español de Arqueología*, 69, Madrid, pp. 191-217.
- VALCÁRCEL, A. (1852): *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*, Memorias de la Real Academia de la Historia, VIII, Madrid [1805].
- VICIANO, P. (1995): *La temptació de la memòria*, València.
- VILANOVA Y PIERA, J. (1872): *Origen, Naturaleza y Antigüedad del Hombre*, Madrid.
- VILANOVA Y PIERA, J. i DE LA RADA Y DELGADO, J. de D. (1894): «Geología y protohistoria ibéricas», *Historia General de España*, A. Cánovas del Castillo dir., Madrid.
- ZARAGOZA, J. (1877): «Conferencia sobre Alcalá de Chivert pronunciada el 2 de diciembre de 1876», *Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid*, II, Madrid, pp. 67-86.
- ZÓBEL DE ZANGRONIZ, J. (1877-79): «Estudio histórico de la moneda antigua española desde su origen hasta el Imperio Romano», *Memorial Numismático Español*, IV, Madrid, pp. 81-288.